अर्हम्

वाचकाग्रणीश्रीमदुमास्वातिवाचकविहितं स्वोपज्ञभाष्ययुतं

श्रीतत्त्वार्थसूत्रम्।

प्रकाशयित्री–श्रीरत्नपुरीय (रतलाम) श्रेष्ठि ऋषभदेवजीकेशरीमलजीजैनश्वेतांबरसंस्था.

इदं पुस्तकं 'मोहनलाल मगनलाल बदामी' इत्यनेन स्वकीये श्री जैनानंद प्रिं. प्रेस (दरीयामहेल सुरत.) इति मुद्रणालये मुद्रितं.

वीर संवत् २४६२ | विक्रम संवत् १९९२

पण्यम् १–०–०

क्राइष्ट सन् १९३६ | प्रतयः ७००

Printed by:—Mohanlal Maganlal Badami.

at the:—Jainanand P. Press,

Daria Mahel. SURAT.

वाचकाग्रणीश्रीउमास्वातिवाचकविहितं स्वोपज्ञभाष्ययुतं

॥ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥

॥ ॐ ॥

सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति । दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥१॥ जन्मनि कर्मक्लेशैरनुबद्धेऽस्मिंस्तथा प्रयतितव्यम् । कर्मक्लेशाभावो यथा भवत्येष परमार्थः ॥२॥ परमार्थालाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु । कुशलानुबन्धमेव स्यादनवद्यं यथा कर्म ॥३॥ कर्माहितमिह चामुत्र चाधमतमो नरः समारभते । इहफलमेव त्वधमो विमध्यमस्तूभयफलार्थम् ॥४॥ परलोकहितायैव प्रवर्तते मध्यमः क्रियासु सदा । मोक्षायैव तु घटते विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुषः ॥५॥ यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तममवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति । नित्यं स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥६॥ तस्मादर्हति पूजामर्हन्नेवोत्तमोत्तमो लोके । देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥७॥ अभ्यर्चनादर्ह(रुह)तां मनःप्रसादस्ततः समाधिश्च । तस्मादपि निःश्रेयसमतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥८॥ तीर्थप्रवर्तनफलं यत् प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यर्हंस्तीर्थं प्रवर्तयति ॥ ९ ॥ तत्स्वाभाव्यादेव

प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम्। तीर्थप्रवर्तनाय प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥१०॥ यः शुभकर्मासेवनभावितभावो भवेष्वनेकेषु। जज्ञे ज्ञातेक्ष्वाकुषु सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीपः ॥११॥ ज्ञानैः पूर्वाधिगतैरप्रतिपतितैर्मतिश्रुतावधिभिः। त्रिभिरपि शुद्धैर्युक्तः शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेन्दुः ॥१२॥ शुभसारसत्त्वसंहननवीर्यमाहात्म्यरूपगुणयुक्तः। जगति महावीर इति त्रिदशैर्गुणतः कृताभिख्यः ॥१३॥ स्वयमेव बुद्धतत्त्वः सत्त्वहिताभ्युद्यताचलितसत्त्वः। अभिनन्दितशुभसत्त्वः सेन्द्रैर्लोकान्तिकैर्देवैः ॥१४॥ जन्मजरामरणार्त्तं जगदशरणमभिसमीक्ष्य निःसारम्। स्फीतमपहाय राज्यं शमाय धीमान् प्रवव्राज ॥१५॥ प्रतिपद्याशुभशमनं निःश्रेयससाधकं श्रमणलिङ्गम्। कृतसामायिककर्मा व्रतानि विधिवत्समारोप्य ॥१६॥ सम्यक्त्वज्ञानचारित्रसंवरतपःसमाधिबलयुक्तः। मोहादीनि निहत्याशुभानि चत्वारि कर्माणि ॥१७॥ केवलमधिगम्य विभुः स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम्। लोकहिताय कृतार्थोऽपि देशयामास तीर्थमिदम् ॥१८॥ द्विविधमनेकद्वादशविधं महाविषयममितगमयुक्तम्। संसारार्णवपारगमनाय दुःखक्षयायालम् ॥१९॥ ग्रन्थार्थवचनपटुभिः प्रयत्नवद्भिरपि वादिभिर्निपुणैः। अनभिभवनीयमन्यैर्भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥२०॥ कृत्वा त्रिकरणशुद्धं तस्मै परमर्षये नमस्कारम्। पूज्यतमाय भगवते वीराय विलीनमोहाय ॥२१॥ तत्त्वार्थाधिगमाख्यं बह्वर्थं संग्रहं लघुग्रन्थम्। वक्ष्यामि शिष्यहितमिममर्हद्वचनैकदेशस्य ॥२२॥ महतोऽतिमहाविषयस्य दुर्गमग्रन्थभाष्यपारस्य। कः शक्तः प्रत्यासं जिनवचनमहोदधेः कर्तुम् ? ॥२३॥ शिरसा गिरिं बिभित्सेदुच्चिक्षिप्सेच्च स क्षितिं दोर्भ्याम्। प्रतितीर्षेच्च समुद्रं मित्सेच्च पुनः कुशाग्रेण ॥२४॥ व्योम्नीन्दुं चिक्रमिषेन्मेरुगिरिं पाणिना चिकम्पयिषेत्। गत्याऽनिलं जिगीषेच्चरमसमुद्रं पिपासेच्च ॥२५॥ (नेयं व्याख्याता हरिभद्रीयवृत्तौ) खद्योतकप्रभाभिः सोऽभिबुभूषेच्च भास्करं मोहात्। योऽतिमहाग्रन्थार्थं जिनवचनं संजिघृक्षेत ॥२६॥ (शिरसेत्यादि खद्योत-

केत्यादि चार्याद्वयमन्यकर्त्तमिति हारि०) एकमपि तु जिनवचनाद्यस्मान्निर्वाहकं पदं भवति। श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥२७॥ तस्मात्तत्प्रामाण्यात् समासतो व्यासतश्च जिनवचनम्। श्रेय इति निर्विचारं ग्राह्यं धार्यं च वाच्यं च ॥२८॥ न भवति धर्मः श्रोतुः सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात्। ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥२९॥ श्रममविचिन्त्यात्मगतं तस्माच्छ्रेयः सदोपदेष्टव्यम्। आत्मानं च परं च हि हितोपदेष्टाऽनुगृह्णाति ॥३०॥ नर्ते च मोक्षमार्गाद्धितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन्। तस्मात्परमिद(मय)मेवेति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ॥३१॥

॥ इति सम्बन्धकारिकाः समाप्ताः ॥

प्रथमोऽध्यायः।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥१॥

सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमित्येष त्रिविधो मोक्षमार्गः, तं पुरस्ताल्लक्षणतो विधानतश्च विस्तरेणोपदेक्ष्यामः। शास्त्रानुपूर्वीविन्यासार्थं तूद्देशमात्रमिदमुच्यते। एतानि च समस्तानि मोक्षसाधनानि, एकतराभावेऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम्। एषां च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरं, उत्तरलाभे तु (लाभेऽपि ह.) नियतः पूर्वलाभः। तत्र सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, समञ्चतेर्वा भावः (भावे ह०)। दर्शनमिति दृशेरव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, एतत्सम्यग्दर्शनं, प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनं, संगतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम्। एवं ज्ञानचारित्रयोरपि ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥२॥

तत्त्वानामर्थानां श्रद्धानं तत्त्वेन वाऽर्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्र-

द्धानं तत् सम्यग्दर्शनम्, तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः, तत्त्वानि जीवादीनि वक्ष्यन्ते, त एव चार्थास्तेषां श्रद्धानं तेषु प्रत्ययावधारणम्। तदेवं प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याऽऽभिव्यक्तिलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥३॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति–निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं च, निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विविधम् ॥ निसर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम्। ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव इति वक्ष्यते। तस्यानादौ संसारे परिभ्रमतः कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं नारकतिर्यग्योनिमनुष्यामरभवग्रहणेषु विविधं पुण्यपापफलमनुभवतो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात् तानि तानि परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परिणामविशेषादपूर्वकरणं तादृग्भवति येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्येतन्निसर्गसम्यग्दर्शनम् ॥ अधिगमः अभिगमः आगमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम्, तदेवं परोपदेशाद्यत्तत्त्वार्थश्रद्धानं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥

अत्राह–तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम्, तत्र किं तत्त्वमिति। अत्रोच्यते–

जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

जीवा अजीवा आस्रवा बन्धः संवरो निर्जरा मोक्ष इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम्। एते वा सप्त पदार्थास्तत्त्वानि। ताँल्लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः ॥

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥५॥

एभिर्नामादिभिश्चतुर्भिरनुयोगद्वारैस्तेषां जीवादीनां तत्त्वानां न्यासो भवति। विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थं न्यासो, निक्षेप इत्यर्थः, तद्यथा–नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भावजीव इति। नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थान्तरम्, चेतनावतोऽचेतनस्य

वा द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते स नामजीवः। यः काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स स्थापनाजीवो, देवताप्रतिकृतिवद्, इन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति। द्रव्यजीव इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते, अथवा शून्योऽयं भङ्गः, यस्य ह्यजीवस्य सतो भव्यं जीवत्वं स्यात् स द्रव्यजीवः स्याद्, अनिष्टं चैतत्। भावतो जीवा औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभावयुक्ताः, उपयोगलक्षणाः संसारिणो मुक्ताश्च द्विविधा वक्ष्यन्ते॥ एवमजीवादिषु सर्वेष्वनुगन्तव्यम्॥

पर्यायान्तरेणापि नामद्रव्यं स्थापनाद्रव्यं द्रव्यद्रव्यं भावतो द्रव्यमिति। यस्य जीवस्य वा अजीवस्य वा नाम क्रियते द्रव्यमिति तन्नामद्रव्यम्। यत्काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते द्रव्यमिति तत् स्थापनाद्रव्यं, देवताप्रतिकृतिवद्, इन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति। द्रव्यद्रव्यं नाम गुणपर्यायवियुक्तं प्रज्ञास्थापितं धर्मादीनामन्यतमत्, केचिदप्याहुः-यद् द्रव्यतो द्रव्यं भवति, तच्च पुद्गलद्रव्यमेवेति प्रत्येतव्यम्, अणवः स्कन्धाश्च, सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्त इति वक्ष्यामः। भावतो द्रव्याणि धर्मादीनि सगुणपर्यायाणि प्राप्तिलक्षणानि वक्ष्यन्ते, आगमतश्च प्राभृतज्ञो द्रव्यमिति भव्यमाह, द्रव्यं च भव्ये, भव्यमिति प्राप्यमाह, भू प्राप्तावात्मनेपदी, तदेवं प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति वा द्रव्याणि॥ एवं सर्वेषामनादीनामादिमतां च जीवादीनां भावानां मोक्षान्तानां तत्त्वाधिगमार्थं न्यासः कार्य इति॥

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

एषां च जीवादीनां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्यस्तानां प्रमाणनयैर्विस्तराधिगमो भवति। तत्र प्रमाणं द्विविधं, परोक्षं प्रत्यक्षं च वक्ष्यते, चतुर्विधमित्येके, नयवादान्तरेण। नयाश्च नैगमादयो वक्ष्यन्ते॥ किंचान्यत्—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः॥ ७ ॥

एभिश्च निर्देशादिभिः षड्भिरनुयोगद्वारैः सर्वेषां भावानां जीवादीनां तत्त्वानां विकल्पशो विस्तरेणाधिगमो भवति, तद्यथा—निर्देशः—को जीवः ?, औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीवः, सम्यग्दर्शनपरीक्षायां किं सम्यग्दर्शनं ?, द्रव्यं, सम्यग्दृष्टिर्जीवोऽरूपी नोस्कन्धो नोग्रामः। स्वामित्वं, कस्य सम्यग्दर्शनमिति, एतद् आत्मसंयोगेन परसंयोगेनोभयसंयोगेन चेति वाच्यम्, आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनं, परसंयोगेन जीवस्याजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पाः, उभयसंयोगेन जीवस्य नोजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पा न सन्ति, शेषाः सन्ति। साधनं, सम्यग्दर्शनं केन भवति ?, निसर्गादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तम्, तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः, अधिगमस्तु सम्यग्व्यायामः, उभयमपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमाभ्यामिति। अधिकरणं त्रिविधं—आत्मसन्निधानेन परसन्निधानेनोभयसन्निधानेनेति वाच्यम्, आत्मसन्निधानमभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः, परसन्निधानं बाह्यसन्निधानमित्यर्थः, उभयसन्निधानं बाह्याभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः, कस्मिन् सम्यग्दर्शनं ?, आत्मसन्निधाने तावत् जीवे सम्यग्दर्शनं जीवे ज्ञानं जीवे चारित्रमित्येतदादि, बाह्यसन्निधाने जीवे सम्यग्दर्शनं नोजीवे सम्यग्दर्शनमिति यथोक्ता विकल्पाः, उभयसन्निधाने चाप्यभूताः सद्भूताश्च यथोक्ताः भङ्गविकल्पा इति। स्थितिः, सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालम् ?, सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा—सादिः सपर्यवसाना सादिरपर्यवसाना च, सादि सपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनम्, तज्जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि, सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना, सयोगः शैलेशीप्राप्तश्च केवली सिद्धश्चेति। विधानं, हेतुत्रैविध्यात् क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनम्, तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य च क्षयादिभ्यः, तद्यथा—क्षयसम्यग्दर्शनं उपशमसम्यग्दर्शनं क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति, अत्र चौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकाणां परतः

परतो विशुद्धिप्रकर्षः ॥ किंचान्यत्—

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८॥

सत् संख्या क्षेत्रं स्पर्शनं कालः अन्तरं भावः अल्पबहुत्वमित्येतैश्च सद्भूतपदप्ररूपणादिभिरष्टाभिरनुयोगद्वारैः सर्वभावानां विकल्पशो विस्तराधिगमो भवति,कथमिति चेद्, उच्यते, सत्, सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ति?,अस्तीत्युच्यते, क्वास्तीति चेदुच्यते—अजीवेषु तावन्नास्ति, जीवेषु तु भाज्यं, तद्यथा—गतीन्द्रियकाययोगकषायवेदलेश्यासम्यक्त्वज्ञानदर्शनचारित्राहारोपयोगेषु त्रयोदशस्वनुयोगद्वारेषु यथासम्भवं सद्भूतप्ररूपणा कर्तव्या। संख्या, कियत्सम्यग्दर्शनं?, किं संख्येयमसंख्येयमनन्तमिति?, उच्यते, असंख्येयानि सम्यग्दर्शनानि, सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ताः। क्षेत्रम्, सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे?, लोकस्यासंख्येयभागे। स्पर्शनम्, सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टम्?, लोकस्यासंख्येयभागः, सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति। अत्राह—सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेष इति,उच्यते,अपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनम्,अपाय आभिनिबोधिकं, तद्योगात्सम्यग्दर्शनं, तत् केवलिनो नास्ति, तस्मात् न केवली सम्यग्दर्शनी, सम्यग्दृष्टिस्तु भवति। कालः, सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमिति, अत्रोच्यते, तद् एकजीवेन नानाजीवैश्च परीक्ष्यं, तद्यथा—एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि, नानाजीवान् प्रति सर्वाद्धा। अन्तरम्, सम्यग्दर्शनस्य को विरहकालः?, एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, उत्कृष्टेन उपार्धपुद्गलपरिवर्तः, नानाजीवान् प्रति नास्त्यन्तरम्। भावः, सम्यग्दर्शनमौपशमिकादीनां भावानां कतमो भावः?, उच्यते, औदयिकपारिणामिकवर्जं त्रिषु भावेषु भवति। अल्पबहुत्वम्, अत्राह—सम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु वर्तमानानां किं तुल्यसंख्यत्वमाहोस्विदल्पबहुत्वमस्तीति,उच्यते, सर्वस्तोकमौपशमिकं, ततः क्षायिकमसंख्येयगुणं, ततोऽपि क्षायोपशमिकमसंख्येयगुणं, सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्तगुणा इति। एवं

सर्वभावानां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरभिगमः कार्यः॥

उक्तं सम्यग्दर्शनम्, ज्ञानं वक्ष्यामः—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानमित्येतत् मूलविधानतः पञ्चविधं ज्ञानं, प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तदेतत्पञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः, परोक्षं प्रत्यक्षं च ॥

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आदौ भवमाद्यं, आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रथमद्वितीये शास्ति, तदेवमाद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षं प्रमाणं भवतः, कुतः?, निमित्तापेक्षत्वात्, अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं, तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते, तत्पूर्वकत्वात्परोपदेशजत्वाच्च श्रुतज्ञानम् ॥

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति। कुतः ?, अतीन्द्रियत्वात्, प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानि, अत्राह–इह अवधारितं 'द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे' इति, अनुमानोपमानागमार्थापत्तिसम्भवाभावानपि च प्रमाणानीति केचिन्मन्यन्ते 'तत्कथमेतदिति, अत्रोच्यते, सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानि, इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात्, किंचान्यत्— अप्रमाणान्येव वा, कुतः ?, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च, मिथ्यादृष्टेर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते, नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति तथा परस्ताद्वक्ष्यामः॥ अत्राह–उक्तं भवता मत्यादीनि ज्ञानानि उद्दिश्य तानि विधानतो लक्षणतश्च परस्ताद् विस्तरेण वक्ष्याम इति, तदुच्यतामिति, अत्रोच्यते—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

मतिज्ञानं स्मृतिज्ञानं संज्ञाज्ञानं चिन्ताज्ञानं आभिनिबोधिकज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

तद्-एतन्मतिज्ञानं द्विविधं भवति-इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादीनां पञ्चानां स्पर्शादिषु पञ्चस्वेव स्वविषयेषु, अनिन्द्रियनिमित्तं मनोवृत्तिरोघज्ञानं च।

अवग्रहेहापायधारणाः ॥ १५ ॥

तदेतन्मतिज्ञानमुभयनिमित्तमप्येकशश्चतुर्विधं भवति. तद्यथा-- अवग्रह ईहा अपायो धारणा चेति, तत्राव्यक्तं यथास्वमिन्द्रियर्विषयाणामालोचनावधारणमवग्रहः, अवग्रहो ग्रहणमालोचनमवधारणमित्यनर्थान्तरम्। अवगृहीते विषयार्थैकदेशाच्छेषानुगमनं निश्चयविशेषजिज्ञासा ईहा, ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम्। अवगृहीते विषये सम्यगसम्यगिति गुणदोषविचारणाध्यवसायापनोदोऽपायः, अपायोऽपगमः अपनोदः अपव्याधः अपेतमपगतमपविद्धमपनुत्तमित्यनर्थान्तरम्। धारणा प्रतिपत्तिर्यथास्वं मत्यवस्थानमवधारणं च, धारणा प्रतिपत्तिरवधारणमवस्थानं निश्चयोऽवगमः अवबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥१६॥

अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानविभागा एषां बह्वादीनामर्थानां सेतराणां भवन्त्येकशः, सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः, बह्ववगृह्णाति अल्पमवगृह्णाति बहुविधमवगृह्णाति एकविधमवगृह्णाति क्षिप्रमवगृह्णाति चिरेणावगृह्णाति अनिश्रितमवगृह्णाति निश्रितमवगृह्णाति अनुक्तमवगृह्णाति उक्तमवगृह्णाति ध्रुवमवगृह्णाति अध्रुवमवगृह्णाति, इत्येवमीहादीनामपि विद्यात् ॥

अर्थस्य ॥ १७ ॥

अवग्रहादयो मतिज्ञानविकल्पा अर्थस्य भवन्ति ॥

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादयः, एवं द्विविधोऽवग्रहो.

(द्वैविध्यं) व्यञ्जनस्य अर्थस्य च, ईहादयस्त्वर्थस्यैव ॥

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा नोइन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति, चतुर्भिरिन्द्रियैः शेषैर्भवतीत्यर्थः, एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ट्युत्तरशतविधं षट्त्रिंशत्त्रिशतविधं च भवति ॥

अत्राह–गृह्णीमस्तावन्मतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानं किमिति ?, अत्रोच्यते—

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतज्ञानं मतिज्ञानपूर्वकं भवति, श्रुतमाप्तवचनमागम उपदेश ऐतिह्यमाम्नायः प्रवचनं जिनवचनमित्यनर्थान्तरम्, तद्द्विविधम्-अङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टं च, तत्पुनरनेकविधं द्वादशविधं च यथासङ्ख्यम्। अङ्गबाह्यमनेकविधम्, तद्यथा—सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवो वन्दनं प्रतिक्रमणं कायव्युत्सर्गः प्रत्याख्यानं दशवैकालिकं उत्तराध्यायाः दशाः कल्पव्यवहारौ निशीथमृषिभाषितान्येवमादि। अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम्, तद्यथा—आचारः सूत्रकृतं स्थानं समवायः व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञातधर्मकथा उपासकाध्ययनदशाः अन्तकृद्दशाः अनुत्तरौपपातिकदशाः प्रश्नव्याकरणं विपाकसूत्रं दृष्टिपात इति ॥ अत्राह–मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते–उत्पन्नाविनष्टार्थग्राहकं साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम्। अत्राह–गृह्णीमो मतिश्रुतयोर्नानात्वम्, अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमिति किंकृतः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—वक्तृविशेषाद्द्वैविध्यम्, यद्भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिरर्हद्भिः तत्स्वाभाव्यात् परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्तं भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशयवाग्बुद्धिसंपन्नैर्गणधरैर्दृब्धं तदङ्गप्रविष्टम्, गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिशक्तिभिराचार्यैः कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तीनां शिष्याणामनुग्रहाय य-

त्प्रोक्तं तदङ्गबाह्यमिति । सर्वज्ञप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य श्रुतज्ञानं मतिज्ञानान्महाविषयम्, तस्य च महाविषयत्वात् तांस्तानर्थानधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षमङ्गोपाङ्गनानात्वम्। किं चान्यत्-सुखग्रहणधारणविज्ञानापोहप्रयोगार्थं च, अन्यथा ह्यनिबद्धमङ्गोपाङ्गशः समुद्रप्रतरणवद्दुरध्यवसेयं स्यात्, एतेन पूर्वाणि वस्तूनि प्राभृतानि प्राभृतप्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशाश्च व्याख्याताः ॥

अत्राह–मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वं वक्ष्यति 'द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्वि'ति, तस्मादेकत्वमेवास्त्विति, अत्रोच्यते–उक्तमेतत् 'साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं चे'ति, किं चान्यत्–मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात्पारिणामिकम्, श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमाप्तोपदेशाद्भवतीति ॥

अत्राह–उक्तं श्रुतज्ञानम्, अथावधिज्ञानं किमिति?, अत्रोच्यते–

द्विविधोऽवधिः ॥ २१ ॥

भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥ तत्र–

भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥

नारकाणां देवानां च यथास्वं भवप्रत्ययमवधिज्ञानं भवति, भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवनिमित्तमित्यर्थः, तेषां हि भवोत्पत्तिरेव तस्य हेतुर्भवति, पक्षिणामाकाशगमनवत्, न शिक्षा न तप इति ॥

यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २३ ॥

यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः, तदेतदवधिज्ञानं क्षयोपशमनिमित्तं षड्विधं भवति शेषाणां, शेषाणामिति नारकदेवेभ्यः शेषाणां तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च, अवधिज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां भवति षड्विधम्, तद्यथा–अनानुगामिकं आनुगामिकं हीयमानकं वर्धमानकं अनवस्थितं अवस्थितमिति, तत्रानानुगामिकं यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्नं ततः प्रच्युतस्य प्रतिपतति, प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत्। आनुगामिकं यत्र क्वचिदुत्पन्नं क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति, भास्करप्रकाशवत् घटरक्तभावच्च। हीयमानकं असंख्येयेषु द्वीपेषु समुद्रेषु पृथि-

वीषु विमानेषु तिर्यगूर्ध्वमधो यदुत्पन्नं क्रमशः संक्षिप्यमाणं प्रतिपतति आ अङ्गुलासंख्येयभागात्, प्रतिपतत्येव वा, परिच्छिन्नेन्धनोपादानसंतत्यग्निशिखावत्। वर्धमानकं यदङ्गुलस्यासंख्येयभागादिषूत्पन्नं वर्धते आ सर्वलोकात्, अधरोत्तरारणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानाधीयमानेन्धनराश्यग्निवत्। अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति चोत्पद्यते चेति पुनः पुनरूर्मिवत्। अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्न भवति ततो न प्रतिपतत्या केवलप्राप्तेः आ भवक्षयाद्वा जात्यन्तरस्थायि वा भवति लिङ्गवत्॥ उक्तमवधिज्ञानं, मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः—

ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥ २४ ॥

मनःपर्यायज्ञानं द्विविधं—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं च॥ अत्राह—कोऽनयोः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २५ ॥

विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः, तद्यथा—ऋजुमतिमनःपर्यायाद्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरं, किंचान्यत्—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं प्रतिपतत्यपि भूयो, विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपततीति॥ अत्राह—अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः॥२६॥

विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोर्विशेषो भवत्यवधिमनःपर्यायज्ञानयोः, तद्यथा—अवधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम्, यावन्ति हि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते, किंचान्यत्—क्षेत्रकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः, अवधिज्ञानमङ्गुलस्यासंख्येयभागादिषूत्पन्नं भवत्या सर्वलोकात्, मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति नान्यक्षेत्र इति। किंचान्यत्, स्वामिकृतश्चानयोः प्रतिविशेष इति, अवधिज्ञानं संयतस्य असंयतस्य वा

एषां मत्यादीनां ज्ञानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन् जीव आ चतुर्भ्यः, कस्मिंश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं भवति, कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः, कस्मिंश्चित्त्रीणि भवन्ति, कस्मिंश्चिच्चत्वारि भवन्ति, श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभावस्तत्पूर्वकत्वात्, यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं मतिज्ञानं, यस्य तु मतिज्ञानं तस्य श्रुतज्ञानं स्याद्वा न वेति॥ अत्राह–अथ केवलज्ञानस्य पूर्वैर्मतिज्ञानादिभिः किं सहभावो भवति ?, नेत्युच्यते, केचिदाचार्या व्याचक्षते–नाभावः, किं तु तदभिभूतत्वादकिंचित्कराणि भवति इन्द्रियवत्, यथा वा व्यभ्रे नभसि आदित्य उदिते भूरितेजसि भूरितेजस्त्वादादित्येनाभिभूतान्यन्यतेजांसि ज्वलनमणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशनं प्रत्यकिंचित्कराणि भवन्ति तद्वदिति, केचिदप्याहुः—अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं, तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च रूपिद्रव्यविषये, तस्मान्नैतानि केवलिनः सन्तीति। किंचान्यत्–मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्यायेणोपयोगो भवति, न युगपत्, संभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः केवलिनो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने चानुसमयमुपयोगो भवति। किंचान्यत्–क्षयोपशमजानि चत्वारि ज्ञानानि पूर्वाणि, क्षयादेव केवलं, तस्मान्न केवलिनः शेषाणि ज्ञानानि सन्तीति ॥

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमिति, विपर्ययश्च भवत्यज्ञानं चेत्यर्थः, ज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमिति। अत्राह–तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञानमिति, ननु छायाऽऽतपवच्छीतोष्णवच्च तदत्यन्तविरुद्धमिति, अत्रोच्यते, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतग्राहकत्वमेतेषां, तस्मादज्ञानानि भवन्ति, तद्यथा–मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति, अवधिर्विपरीतो विभङ्ग इत्युच्यते ॥

अत्राह–उक्तं भवता सम्यग्दर्शनपरिगृहीतं मत्यादिज्ञानं भवति, अन्यथाऽज्ञानमेवेति, मिथ्यादृष्टयोऽपि च भव्याश्चाभव्याश्चे-

न्द्रियनिमित्तानविपरीतान् स्पर्शादीनुपलभन्ते उपदिशन्ति च स्पर्शं स्पर्श इति रसं रस इति, एवं शेषान्, तत्कथमेतदिति, अत्रोच्यते, तेषां हि विपरीतमेतद्भवति।

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥

यथोन्मत्तः कर्मोदयादुपहतेन्द्रियमतिर्विपरीतग्राही भवति, सोऽश्वं गौरित्यध्यवस्यति गां चाश्व इति लोष्टं सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्ट इति लोष्टं च लोष्ट इति सुवर्णं सुवर्णमिति, तस्यैवमविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति विपरीतमध्यवस्यतो नियतमज्ञानमेव भवति, तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहतेन्द्रियमतेर्मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानं भवन्ति॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः, प्रमाणे चोक्ते, नयान् वक्ष्यामः, तद्यथा—

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥

नैगमः संग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्रः शब्द इत्येते पञ्च नया भवन्ति, तत्र—

आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यान्नैगममाह, स द्विभेदो—देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी चेति, शब्दस्त्रिभेदः—साम्प्रतः समभिरूढ एवम्भूत इति। अत्राह—किमेषां लक्षणमिति, अत्रोच्यते, निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः, अर्थानां सर्वैकदेशसंग्रहणं संग्रहः, लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः, सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः, यथार्थाभिधानं शब्दः, नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः साम्प्रतः, सत्स्वर्थेष्वसंक्रमः समभिरूढः, व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूत इति ॥

अत्राह—उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयाः, तन्नया इति कः पदार्थ इति, अत्रोच्यते, नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम्। जीवादीन् पदार्थान्नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति

निर्भासयन्ति उपलम्भयन्ति व्यञ्जयन्तीति नयाः ॥ अत्राह– किमेते तन्त्रान्तरीया वादिन आहोस्वित्स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति, अत्रोच्यते, नैते तन्त्रान्तरीया नापि स्वतन्त्रा मतिभेदेन विप्रधाविताः, ज्ञेयस्य त्वर्थस्याध्यवसायान्तराण्येतानि, तद्यथा–घट इत्युक्ते योऽसौ चेष्टाभिर्निर्वृत्त ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवोऽधस्तात्परिमण्डलो जलादीनामाहरणधारणसमर्थ उत्तरगुणनिर्वर्तनानिर्वृत्तो द्रव्यविशेषः, तस्मिन्नेकस्मिन् विशेषवति तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषात्परिज्ञानं नैगमनयः, एकस्मिन्वा बहुषु वा नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीतानागतेषु घटेषु संप्रत्ययः संग्रहः, तेष्वेव लौकिकपरीक्षकग्राह्येषूपचारगम्येषु यथास्थूलार्थेषु संप्रत्ययो व्यवहारः, तेष्वेव सत्सु साम्प्रतेषु संप्रत्यय ऋजुसूत्रः, तेष्वेव साम्प्रतेषु नामादीनामन्यतमग्राहिषु प्रसिद्धपूर्वकेषु घटेषु संप्रत्ययः साम्प्रतः शब्दः, तेषामेव साम्प्रतानामध्यवसायासंक्रमो वितर्कध्यानवत् समभिरूढः, तेषामेव व्यञ्जनार्थयोरन्योऽन्यापेक्षार्थग्राहित्वमेवम्भूत इति ॥

अत्राह–एवमिदानीमेकस्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वात् ननु विप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति, अत्रोच्यते, यथा सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात्, सर्वं त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात्, सर्वं चतुष्ट्वं चतुर्दर्शनविषयावरोधात्, सर्वं पञ्चत्वमस्तिकायावरोधात्, सर्वं षट्त्वं षड्द्रव्यावरोधादिति, यथैता न विप्रतिपत्तयः अथ चाध्यवसायस्थानान्तराण्येतानि, तद्वन्नयवादा इति। किंचान्यत्, यथा मतिज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्धर्मादीनामस्तिकायानामन्यतमोऽर्थः पृथक् पृथगुपलभ्यते पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेण, न च ता विप्रतिपत्तयः, तद्वन्नयवादाः, यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रमीयते स्वविषयनियमात् न च ता विप्रतिपत्तयो भवन्ति, तद्वन्नयवादा इति, आह च—नैगमशब्दार्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः। देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ॥१॥ यत् संगृहीतवचनं सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे।

तत्संग्रहनयनियतं ज्ञानं विद्यान्नयविधिज्ञः ॥ २ ॥ समुदायव्यक्त्याकृतिसत्तासंज्ञादिनिश्चयापेक्षम् । लोकोपचारनियतं व्यवहारं विस्तृतं विद्यात् ॥ ३ ॥ साम्प्रतविषयग्राहकमृजुसूत्रनयं समासतो विद्यात् । विद्याद्यथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम् ॥४॥ इति॥

अत्राह—अथ जीवो नोजीवः अजीवो नोऽजीव इत्याकारिते केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति, अत्रोच्यते, जीव इत्याकारिते नैगमदेशसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रसाम्प्रतसमभिरूढैः पञ्चस्वपि गतिष्वन्यतमो जीव इति प्रतीयते, कस्मात्?,एते हि नया जीवं प्रत्यौपशमिकादियुक्तभावग्राहिणः, नोजीव इत्यजीवद्रव्यं जीवस्य वा देशप्रदेशौ, अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव, नोऽजीव इति जीव एव तस्य वा देशप्रदेशाविति । एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते भवस्थो जीवः प्रतीयते, कस्मात्?, एष हि नयो जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहक एव, जीवतीति जीवः, प्राणिति प्राणान् धारयतीत्यर्थः, तच्च जीवनं सिद्धे न विद्यते, तस्माद्भवस्थ एव जीव इति, नोजीव इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा, अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव, नोऽजीव इति भवस्थ एव जीव इति, समग्रार्थग्राहित्वाच्चास्य नयस्य नानेन देशप्रदेशौ गृह्येते, एवं जीवौ जीवा इति द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि,सर्वसंग्रहेण तु जीवो नोजीवः अजीवो नोऽजीवः जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोऽजीवौ इत्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम्, कस्मात्?, एष हि नयः संख्यानन्त्याज्जीवानां बहुत्वमेवेच्छति यथार्थग्राही, शेषास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन् बहुवचनत्वं बहुषु च बहुवचनं सर्वाकारितग्राहिण इति, एवं सर्वभावेषु नयवादाधिगम कार्यः॥

अत्राह—अथ पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि को नयः श्रयते इति?, अत्रोच्यते, नैगमादयस्त्रयः सर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते, ऋजुसूत्रनयो मतिज्ञानमत्यज्ञानवर्जानि षट्, अत्राह—कस्मान् मतिं सविपर्ययां न श्रयत इति?, अत्रोच्यते, श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रहत्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते, अत्राह—

कस्मान्नेतराणि श्रयत इति, अत्रोच्यते, मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वात्, चेतनाज्ञस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां नास्य कश्चिन् मिथ्यादृष्टिरज्ञो जीवो विद्यते, तस्मादपि विपर्ययान्न श्रयत इति, अतश्च प्रत्युक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायत इति, आह च-विज्ञायैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च। विन्यस्य परिक्षेपान्नयैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥१॥ ज्ञानं सविपर्यासं त्रयः श्रयन्त्यादितो नयाः सर्वम्। सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः॥२॥ ऋजुसूत्रः षट् श्रयते मतेः श्रुतोपग्रहादनन्यत्वात्। श्रुतकेवले तु शब्दः श्रयते नान्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥३॥ मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने न श्रयते नास्य कश्चिदज्ञोऽस्ति। ज्ञस्वाभाव्याद् जीवो मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञः ॥४॥ इति नयवादाश्चित्राः क्वचिद्विरुद्धा इवाथ च विशुद्धाः। लौकिकविषयातीतास्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्याः ॥५॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

अत्राह-उक्तं भवता जीवादीनि तत्त्वानीति, तत्र को जीवः कथंलक्षणो वेति ?, अत्रोच्यते—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

औपशमिकः क्षायिकः क्षायोपशमिक औदयिकः पारिणामिक इत्येते पञ्च भावा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति।

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

एते औपशमिकादयः पञ्च भावा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रि-

भेदा भवन्ति, तद्यथा–औपशमिको द्विभेदः, क्षायिको नवभेदः, क्षायोपशमिकोऽष्टादशभेदः, औदयिक एकविंशतिभेदः; पारिणामिकस्त्रिभेद इति, यथाक्रममिति येन सूत्रक्रमेणात ऊर्ध्वं वक्ष्यामः।

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

सम्यक्त्वं चारित्रं च द्वावौपशमिको भावौ भवत इति।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

ज्ञानं दर्शनं दानं लाभो भोग उपभोगो वीर्यमित्येतानि च सम्यक्त्वचारित्रे च नव क्षायिका भावा भवन्तीति।

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

ज्ञानं चतुर्भेदं–मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति, अज्ञानं त्रिभेदं–मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति, दर्शनं त्रिभेदं-चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनमिति, लब्धयः पञ्चविधा –दानलब्धिर्लाभलब्धिर्भोगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिरिति, सम्यक्त्वं चारित्रं संयमासंयम इत्येतेऽष्टादश क्षायोपशमिका भावा भवन्तीति।

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

गतिश्चतुर्भेदा नारकतैर्यग्योनमनुष्यदेवा इति, कषायश्चतुर्भेदः क्रोधी मानी मायी लोभीति, लिङ्गं त्रिभेदं–स्त्री पुमान्नपुंसकमिति, मिथ्यादर्शनमेकभेदं मिथ्यादृष्टिरिति, अज्ञानमेकभेदमज्ञानीति, असंयतत्वमेकभेदमसंयतोऽविरत इति, एकभेदमसिद्धत्वमिति, लेश्याः षड्भेदाः–कृष्णलेश्या नीललेश्या कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या, इत्येते एकविंशतिरौदयिकभावा भवन्ति।

जीवभव्याभव्यत्वादीनि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते त्रयः पारिणामिका भावा भवन्तीति, आदिग्रहणं किमर्थमिति?, अत्रोच्यते, अस्तित्वमन्यत्वं

कर्तृत्वं भोक्तृत्वं गुणवत्त्वमसर्वगत्वमनादिकर्मसन्तानबद्धत्वं प्रदेशत्वमरूपत्वं नित्यत्वमित्येवमादयोऽप्यनादिपारिणामिका जीवस्य भावा भवन्ति, धर्मादिभिस्तु समाना इत्यादिग्रहणेन सूचिताः, ये जीवस्यैव वैशेषिकास्ते स्वशब्देनोक्ता इति, एते पञ्च भावास्त्रिपञ्चाशद्भेदा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति, अस्तित्वादयश्च॥ किंचान्यत्—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवति।

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः–साकारोऽनाकारश्च,ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेत्यर्थः, स पुनर्यथासङ्ख्यमष्टचतुर्भेदो भवति, ज्ञानोपयोगोऽष्टविधः,तद्यथा–मतिज्ञानोपयोगः श्रुतज्ञानोपयोगः अवधिज्ञानोपयोगो मनःपर्यायज्ञानोपयोगः केवलज्ञानोपयोगो मत्यज्ञानोपयोगः श्रुताज्ञानोपयोगो विभङ्गज्ञानोपयोग इति, दर्शनोपयोगश्चतुर्भेदः, तद्यथा–चक्षुर्दर्शनोपयोगः अचक्षुर्दर्शनोपयोगः अवधिदर्शनोपयोगः केवलदर्शनोपयोग इति।

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

ते जीवाः समासतो द्विविधा भवन्ति–संसारिणो मुक्ताश्च, किंचान्यत्—

समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

समासतस्ते एव जीवा द्विविधा भवन्ति–समनस्काश्च अमनस्काश्च, तान् परस्ताद्वक्ष्यामः॥

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिणो जीवा द्विविधा भवन्ति–त्रसाः स्थावराश्च॥ तत्र

पृथिव्यब्वनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

पृथिवीकायिका अप्कायिका वनस्पतिकायिका इत्येते त्रिविधाः स्थावरा जीवा भवन्ति, तत्र पृथिवीकायोऽनेकविधः शुद्धपृथिवीशर्करावालुकादिः, अप्कायोऽनेकविधो हिमादिः, वनस्प-

तिकायोऽनेकविधः शैवलादिः ॥

तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ॥ १४ ॥

तेजःकायिका अङ्गारादयः, वायुकायिका उत्कलिकादयः, द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्येते त्रसा भवन्ति, संसारिणस्त्रसाः स्थावरा इत्युक्ते एतदुक्तं भवति–मुक्ता नैव त्रसाः नैव स्थावरा इति ॥

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति, आरम्भो नियमार्थः षडादिप्रतिषेधार्थश्च, इन्द्रियं–इन्द्रलिङ्गमिन्द्रदिष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिति वा, इन्द्रो–जीवः सर्वद्रव्येष्वैश्वर्ययोगाद्विषयेषु वा परमैश्वर्ययोगात् तस्य लिङ्गमिन्द्रियं, लिङ्गनात्सूचनात्प्रदर्शनादुपष्टम्भनाद् व्यञ्जनाच्च जीवस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्विविधानीन्द्रियाणि भवन्ति–द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि च। तत्र—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वृत्तीन्द्रियमुपकरणेन्द्रियं च द्विविधं द्रव्येन्द्रियं, निर्वृत्तिः–अङ्गोपाङ्गनामनिर्वर्तितानीन्द्रियद्वाराणि कर्मविशेषसंस्कृताः शरीरप्रदेशाः, निर्माणनामाङ्गोपाङ्गप्रत्यया मूलगुणनिर्वर्तनेत्यर्थः, उपकरणं बाह्यमभ्यन्तरं च, निर्वर्तितस्यानुपघातानुग्रहाभ्यामुपकरोति ॥

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लब्धिः उपयोगश्च भावेन्द्रियं भवति, लब्धिर्नाम गतिजात्यादिनामकर्मजनिता तदावरणीयकर्मक्षयोपशमजनिता चेन्द्रियाश्रयकर्मोदयनिर्वृत्ता च जीवस्य भवति, सा पञ्चविधा, तद्यथा–स्पर्शनेन्द्रियलब्धिः रसनेन्द्रियलब्धिः घ्राणेन्द्रियलब्धिः चक्षुरिन्द्रियलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियलब्धिरिति ॥

उपयोगः स्पर्शादिषु ॥ १९ ॥

स्पर्शादिषु मतिज्ञानोपयोग इत्यर्थः, उक्तमेतद्–'उपयोगो

परिणाम इत्यर्थः।

लक्षणम्', उपयोगः प्रणिधानमायोगस्तद्भावः परिणाम इत्यर्थः। एषां च सत्यां निर्वृत्तावुपकरणोपयोगौ भवतः, सत्यां च लब्धौ निर्वृत्युपकरणोपयोगा भवन्ति, निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावे विषयालोचनं न भवति। अत्राह—उक्तं भवता पञ्चेन्द्रियाणीति, तत्कानि तानीन्द्रियाणि इति?, उच्यते—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ २० ॥

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रमित्येतानि पञ्चेन्द्रियाणि।

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थाः ॥ २१ ॥

एतेषामिन्द्रियाणामेते स्पर्शादयोऽर्था भवन्ति यथासङ्ख्यम्।

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २२ ॥

श्रुतज्ञानं द्विविधमनेकद्वादशविधं नोइन्द्रियस्यार्थः॥ अत्राह—उक्तं भवता पृथिव्यब्वनस्पतितेजोवायवो द्वीन्द्रियादश्च नव जीवनिकायाः पञ्चेन्द्रियाणि चेति, तत्किं कस्येन्द्रियमिति ?, अत्रोच्यते—

वाय्वन्तानामेकम् ॥ २३ ॥

पृथिव्यादीनां वाय्वन्तानां जीवनिकायानामेकमेवेन्द्रियं, सूत्रक्रमप्रामाण्यात्प्रथमं स्पर्शनमेवेत्यर्थः ॥

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥२४॥

कृम्यादीनां पिपीलिकादीनां भ्रमरादीनां मनुष्यादीनां च यथासङ्ख्यमेकैकवृद्धानीन्द्रियाणि भवन्ति यथाक्रमम्, तद्यथा—कृम्यादीनां अपादिक—नूपुरक—गण्डूपद—शङ्ख—शुक्तिका—शम्बूका—जलूका—प्रभृतीनामेकेन्द्रियेभ्यः पृथिव्यादिभ्य एकेन वृद्धे स्पर्शनरसनेन्द्रिये भवतः, ततोऽप्येकेन वृद्धानि पिपीलिका—रोहिणिका-उपचिका-कुन्थु-तुबुरुक-त्रपुसबीज -कर्पासास्थिका-शतपद्युत्पतक—तृणपत्र—काष्ठहारकप्रभृतीनां त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणानि, ततोऽप्येकेन वृद्धानि भ्रमर—वटर—सारङ्ग—मक्षिका—पुत्तिका-दंश—मशक—वृश्चिक—नन्द्यावर्त-कीट—पतङ्गादीनां, मत्स्योरगभुजङ्ग—पक्षि-चतुष्पदानां सर्वेषां च नारकमनुष्यदेवानां पञ्चेन्द्रियाणीति॥

अत्राह—उक्तं भवता 'द्विविधा जीवाः—समनस्का अमनस्काश्चे'ति, तत्र के समनस्का इति ?, अत्रोच्यते—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २५ ॥

संप्रधारणसंज्ञायां संज्ञिनो जीवाः समनस्का भवन्ति, सर्वे नारकदेवा गर्भव्युत्क्रान्तयश्च मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च केचित्, ईहापोहयुक्ता गुणदोषविचारणात्मिका संप्रधारणसंज्ञा, तां प्रति संज्ञिनो विवक्षिताः, अन्यथा ह्याहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञाभिः सर्व एव जीवाः संज्ञिन इति ॥

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २६ ॥

विग्रहगतिसमापन्नस्य जीवस्य कर्मकृत एव योगो भवति, कर्मशरीरयोग इत्यर्थः, अन्यत्र तु यथोक्तः कायवाग्मनोयोग इत्यर्थः ॥

अनुश्रेणि गतिः ॥ २७ ॥

सर्वा गतिर्जीवानां पुद्गलानां चाकाशप्रदेशानुश्रेणि भवति, विश्रेणिर्न भवतीति गतिनियम इति ।

अविग्रहा जीवस्य ॥ २८ ॥

सिध्यमानगतिर्जीवस्य नियतमविग्रहा भवतीति ॥

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २९ ॥

जात्यन्तरसंक्रान्तौ संसारिणो जीवस्य विग्रहवती चाविग्रहा च गतिर्भवति, उपपातक्षेत्रवशात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक् चतुर्भ्य इति, येषां विग्रहवती तेषां विग्रहाः प्राक् चतुर्भ्यो भवन्ति, अविग्रहा एकविग्रहा द्विविग्रहा त्रिविग्रहा इत्येताश्चतुःसमयपराश्चतुर्विधा गतयो भवन्ति, परतो न संभवन्ति, प्रतिघातभावाद्विग्रहनिमित्ताभावाच्च, विग्रहो वक्रितं, विग्रहोऽवग्रहः श्रेण्यन्तरसंक्रान्तिरित्यनर्थान्तरम्, पुद्गलानामप्येवमेव । शरीरिणां च जीवानां विग्रहवती चाविग्रहवती च प्रयोगपरिणामवशात्, न तु तत्र विग्रहनियम इति ॥ अत्राह—अथ विग्रहस्य किंपरिमाणमिति ?, अत्रोच्यते, क्षेत्रतो भाज्यं, कालतस्तु

एकसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥

एकसमयोऽविग्रहो भवति, अविग्रहा गतिरालोकान्तादप्येकेन समयेन भवति, एकाविग्रहा द्वाभ्याम्, द्विविग्रहा त्रिभिः, त्रिविग्रहा चतुर्भिरिति, अत्र भङ्गप्ररूपणा कार्येति ॥

एकं द्वौ वाऽनाहारकः॥ ३१ ॥

विग्रहगतिसमापन्नो जीव एकं वा समयं द्वौ वा समयावनाहारको भवति, शेषं कालमनुसमयमाहारयति, कथमेकं द्वौ वाऽनाहारको न बहूनित्यत्र भङ्गप्ररूपणा कार्या ॥ अत्राह–एवमिदानीं भवक्षये जीवोऽविग्रहया विग्रहवत्या वा गत्या गतः कथं पुनर्जायत इति ?, अत्रोच्यते, उपपातक्षेत्रं स्वकर्मवशात्प्राप्तः शरीरार्थं पुद्गलग्रहणं करोति, सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति, कायवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानामुपकारः, नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यामः, तज्जन्म, तच्च त्रिविधम्, तद्यथा—

संमूर्छनगर्भोपपाता जन्म ॥ ३२ ॥

संमूर्छनं गर्भ उपपात इत्येतत् त्रिविधं जन्म ॥

सचित्तशीतसंवृत्ताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः॥३३॥

संसारे जीवानामस्य त्रिविधस्य जन्मन एताः सचित्तादयः सप्रतिपक्षा मिश्राश्चैकशो योनयो भवन्ति, तद्यथा–सचित्ता अचित्ता सचित्ताचित्ता शीता उष्णा शीतोष्णा संवृत्ता विवृत्ता संवृत्तविवृत्ता इति, तत्र देवनारकानामचित्ता योनिः, गर्भजन्मनां मिश्रा, त्रिविधाऽन्येषाम्। गर्भजन्मनां देवानां च शीतोष्णा, तेजःकायस्योष्णा, त्रिविधाऽन्येषाम्। नारकैकेन्द्रियदेवानां संवृत्ता, गर्भजन्मनां मिश्रा, विवृत्ताऽन्येषामिति ।

जराय्वण्डपोतजानां गर्भः ॥ ३४ ॥

जरायुजानां मनुष्य–गो–महिषाजाविकाश्व–खरोष्ट्र–मृग–चमर–वराह–गवय–सिंह–व्याघ्रर्क्ष–द्वीपि–श्व–शृगाल-मार्जारादीनाम्, अण्डजानां सर्प-गोधा-कृकलास-गृहकोकिलिका-मत्स्य–

कूर्म–नक्र–शिशुमारादीनां पक्षिणां च लोमपक्षाणां हंस–चाप-शुक–गृध्र–श्येन–पारापत–काक–मयूर-मद्गु–बक-बलाकादीनां, पोतजानां शल्लक–हस्ति–श्वाविल्लापक–शश–शारिका–नकुल–मूपिकादीनां पक्षिणां च चर्मपक्षाणां जलुका–वल्गुलि–भारण्ड–पक्षि–विरालादीनां गर्भो जन्मेति ॥

नारकदेवानामुपपातः ॥ ३५ ॥

नारकाणां देवानां चोपपातो जन्मेति ॥

शेषाणां संमूर्छनम् ॥ ३६ ॥

जराय्वण्डपोतजनारकदेवेभ्यः शेपाणां संमूर्छनं जन्म, उभयावधारणं चात्र भवति, जरायुजादीनामेव गर्भः, गर्भ एव जरायुजादीनां, नारकदेवानामेवोपपातः, उपपात एव नारकदेवानां, शेपाणामेव संमूर्छनम्, संमूर्छनमेव शेपाणाम् ॥

औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३७ ॥

औदारिकं वैक्रियं आहारकं तैजसं कार्मणमित्येतानि पञ्च शरीराणि संसारिणां जीवानां भवन्ति ॥

तेषां परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

तेपाम्–औदारिकादिशरीराणां परं परं सूक्ष्मं वेदितव्यं, तद्यथा—औदारिकाद्वैक्रियं सूक्ष्मं वैक्रियादाहारकम् आहारकात्तैजसम् तैजसात्कार्मणमिति ॥

प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३९ ॥

तेपां शरीराणां परं परमेव प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं भवति प्राक् तैजसात्, औदारिकशरीरप्रदेशेभ्यो वैक्रियशरीरप्रदेशा असङ्ख्येयगुणाः, वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्य आहारकशरीरप्रदेशा असङ्ख्येयगुणा इति ॥

अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥

परे द्वे शरीरे तैजसकार्मणे पूर्वतः पूर्वतः प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणे भवतः, आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजसात्का-

र्मणमनन्तगुणमिति ॥

अप्रतिघाते ॥ ४१ ॥

एते द्वे शरीरे तैजसकार्मणे अन्यत्र लोकान्तात् सर्वत्राप्रतिघाते भवतः ॥

अनादिसंबन्धे च ॥ ४२ ॥

ताभ्यां तैजसकार्मणाभ्यामनादिसंबन्धो जीवस्येत्यनादिसंबन्धे इति ॥

सर्वस्य ॥ ४३ ॥

सर्वस्य चैते तैजसकार्मणे शरीरे संसारिणो जीवस्य भवतः, एके त्वाचार्या नयवादापेक्षं व्याचक्षते—कार्मणमेवैकमनादिसंबन्धं, तेनैवैकेन जीवस्यानादिः संबन्धो भवतीति, तैजसं तु न सर्वस्य, कस्यचिदेव भवति, सा च तैजसलब्धिर्न सर्वस्य, कस्यचिदेव लब्ध्यपेक्षं भवति, क्रोधप्रसादनिमित्तौ शापानुग्रहौ प्रति तेजोनिसर्गशीतरश्मिनिसर्गकरं, तथा भ्राजिष्णु प्रभासमुदयच्छायानिर्वर्तकं तैजसं शरीरेषु, मणिज्वलनज्योतिष्कविमानवदिति ॥

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥

ते आदिनी एषामिति तदादीनि, तैजसकार्मणे यावत्संसारभाविनी आदिं कृत्वा शेषाणि युगपदेकस्य जीवस्य भाज्यान्या चतुर्भ्यः, तद्यथा—तैजसकार्मणे वा स्यातां, तैजसकार्मणौदारिकाणि वा स्युः, तैजसकार्मणवैक्रियाणि वा स्युः, तैजसकार्मणौदारिकाहारकाणि वा स्युः, तैजसकार्मणौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः, कार्मणमेव स्यात्, कार्मणौदारिके वा स्यातां, कार्मणवैक्रिये वा स्यातां, कार्मणौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः, कार्मणतैजसौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः, न तु कदाचिद्युगपत्पञ्च भवन्ति, नापि वैक्रियाहारके युगपद्भवतः, स्वामिविशेषादिति वक्ष्यते ॥

निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४५ ॥

अन्त्यमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यात्कार्मणमाह, तन्निरुपभोगम्—न सुखदुःखे तेनोपभुज्येते, न तेन कर्म बध्यते, न वेद्यते, नापि

निर्जीर्यत इत्यर्थः, शेषाणि तु सोपभोगानि, यस्मात्सुखदुःखे तैरुपभुज्येते कर्म बध्यते वेद्यते निर्जीर्यते च तस्मात्सोपभोगानीति॥

अत्राह—एषां पञ्चानामपि शरीराणां संमूर्छनादिषु त्रिषु जन्मसु किं क्व जायत इति ?, अत्रोच्यते—

गर्भसंमूर्छनजमाद्यम् ॥ ४६ ॥

आद्यमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादौदारिकमाह, तद् गर्भे संमूर्छने वा जायते ॥

वैक्रियमौपपातिकम् ॥ ४७ ॥

वैक्रियशरीरमौपपातिकं भवति, नारकाणां देवानां चेति ॥

लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४८ ॥

लब्धिप्रत्ययं च वैक्रियशरीरं भवति, तिर्यग्योनीनां मनुष्याणां चेति ॥

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्यैव ॥४९॥

शुभमिति, शुभद्रव्योपचितं शुभपरिणामं चेत्यर्थः, विशुद्धमिति विशुद्धद्रव्योपचितमसावद्यं चेत्यर्थः, अव्याघातीति, आहारकं शरीरं न व्याहन्ति न व्याहन्यते चेत्यर्थः, तच्चतुर्दशपूर्वधर एव कस्मिंश्चिदर्थे कृच्छ्रेऽत्यन्तसूक्ष्मे संदेहमापन्नो निश्चयाधिगमार्थं क्षेत्रान्तरितस्य भगवतोऽर्हतः पादमूलमौदारिकेण शरीरेणाशक्यगमनं मत्वा लब्धिप्रत्ययमेवोत्पादयति, दृष्ट्वा भगवन्तं छिन्नसंशयः पुनरागत्य व्युत्सृजत्यन्तर्मुहूर्तस्य ॥ तैजसमपि शरीरं लब्धिप्रत्ययं भवति ॥ कार्मणमेषां निबन्धमाश्रयो भवति, तत्कर्मत एव भवतीति बन्धे परस्ताद्वक्ष्यति, कर्म हि कार्मणस्य कारणमन्येषां च शरीराणाम्, आदित्यप्रकाशवत्, यथाऽऽदित्यः स्वमात्मानं प्रकाशयति अन्यानि च द्रव्याणि, न चास्यान्यः प्रकाशकः, एवं कार्मणमात्मनश्च कारणमन्येषां च शरीराणामिति ॥ अत्राह—औदारिकमित्येतदादीनां शरीरसंज्ञानां कः पदार्थ इति ?, अत्रोच्यते, उद्गतारमुदारम्, उत्कटारमुदारम्, उद्गम एव वोदारम्,

उपादानात्प्रभृति अनुसमयमुद्गच्छति वर्धते जीर्यते शीर्यते परिणमतीत्युदारम्, उदारमेवौदारिकम्, नैवमन्यानि, यथोद्गमं वा निरतिशेषं ग्राह्यं छेद्यं भेद्यं दाह्यं हार्यमित्युदारणादौदारिकम्, नैवमन्यानि, उदारमिति च स्थूलनाम, स्थूलमुद्गतं पुष्टं बृहन्महदित्युदारमेवौदारिकम्, नैवं शेषाणि, तेषां हि परं परं सूक्ष्ममित्युक्तम् ॥ वैक्रियमिति, विक्रिया विकारो विकृतिर्विकरणमित्यनर्थान्तरम्, विविधं क्रियते,एकं भूत्वाऽनेकं भवति, अनेकं भूत्वा एकं भवति, अणु भूत्वा महद्भवति, महच्च भूत्वाऽणु भवति, एकाकृति भूत्वाऽनेकाकृति भवति, अनेकाकृति भूत्वा एकाकृति भवति, दृश्यं भूत्वाऽदृश्यं भवति, अदृश्यं भूत्वा दृश्यं भवति, भूमिचरं भूत्वा खेचरं भवति, खेचरं भूत्वा भूमिचरं भवति, प्रतिघाति भूत्वाऽप्रतिघाति भवति, अप्रतिघाति भूत्वा प्रतिघाति भवति, युगपच्चैतान् भावाननुभवति, नैवं शेषाणीति, विक्रियायां भवति विक्रियायां जायते विक्रियायां निर्वर्त्यते विक्रियैव वा वैक्रियम् ॥ आहारकम्, आह्रियत इति आहार्यम्, आहारकमन्तर्मुहूर्तस्थिति, नैवं शेषाणि ॥ तेजसो विकारस्तैजसं तेजोमयं तेजःस्वतत्त्वं शापानुग्रहप्रयोजनम्, नैवं शेषाणि ॥ कर्मणो विकारः कर्मात्मकं कर्ममयमिति कार्मणम्, नैवं शेषाणि ॥ एभ्य एव चार्थविशेषेभ्यः शरीराणां नानात्वं सिद्धम्। किंचान्यत्—कारणतो विषयतः स्वामितः प्रयोजनतः प्रमाणतः प्रदेशसङ्ख्यातोऽवगाहनतः स्थितितोऽल्पबहुत्वत इत्येतेभ्यश्च नवभ्यो विशेषेभ्यः शरीराणां नानात्वं सिद्धमिति ॥ अत्राह—आसु चतसृषु संसारगतिषु को लिङ्गनियम इति?, अत्रोच्यते, जीवस्यौदयिकेषु भावेषु व्याख्यायमानेषूक्तम्—त्रिविधमेव लिङ्गं—स्त्रीलिङ्गं पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गमिति,तथा चारित्रमोहे नोकषायवेदनीये त्रिविध एव वेदो वक्ष्यते—स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति । तस्मात् त्रिविधमेव लिङ्गमिति। तत्र—

नारकसंमूर्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

नारकाश्च सर्वे संमूर्छिनश्च नपुंसकान्येव भवन्ति, न स्त्रियो न पुमांसः, तेषां हि चारित्रमोहनीयनोकषायवेदनीयाश्रयेषु त्रिषु वेदेषु नपुंसकवेदनीयमेवैकमशुभगतिनामापेक्षं पूर्वबद्धनिकाचितमुदयप्राप्तं भवति, नेतरे इति ॥

न देवाः ॥ ५१ ॥

देवाश्चतुर्निकाया अपि नपुंसकानि न भवन्ति, स्त्रियः पुमांसश्च भवन्ति, तेषां हि शुभगतिनामापेक्षे स्त्रीपुंवेदनीये पूर्वबद्धनिकाचिते उदयप्राप्ते द्वे एव भवतो,नेतरत्, पारिशेष्याच्च गम्यते-जराय्वण्डपोतजास्त्रिविधा भवन्ति--स्त्रियः पुमांसो नपुंसकानीति॥

अत्राह–चतुर्गतावपि संसारे किं व्यवस्थिता स्थितिरायुष उताकालमृत्युरप्यस्तीति, अत्रोच्यते, द्विविधान्यायूंषि--अपवर्तनीयानि अनपवर्तनीयानि च, अनपवर्तनीयानि पुनर्द्विविधानि–सोपक्रमाणि निरुपक्रमाणि च, अपवर्तनीयानि तु नियतं सोपक्रमाणीति ॥ तत्र—

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५२ ॥

औपपातिकाश्चरमदेहा उत्तमपुरुषा असङ्ख्येयवर्षायुष इत्येतेऽनपवर्त्यायुषो भवन्ति, तत्रौपपातिका नारकदेवाश्चेत्युक्तम्, चरमदेहा मनुष्या एव भवन्ति, नान्ये, चरमदेहा अन्त्यदेहा इत्यर्थः, ये तेनैव शरीरेण सिध्यन्ति, उत्तमपुरुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्यर्धचक्रवर्तिनः, असङ्ख्येयवर्षायुषो मनुष्याः तिर्यग्योनिजाश्च भवन्ति, सदेवकुरूत्तरकुरुषु सान्तरद्वीपकास्वकर्मभूमिषु कर्मभूमिषु च सुषमसुषमायां सुषमायां सुषमदुःषमायामित्यसङ्ख्येयवर्षायुषो मनुष्या भवन्ति, अत्रैव बाह्येषु द्वीपेषु समुद्रेषु तिर्यग्योनिजा असङ्ख्येयवर्षायुषो भवन्ति, औपपातिकाश्चासङ्ख्येयवर्षायुषश्च निरुपक्रमाः, चरमदेहासङ्ख्येयवर्षायुर्भ्यः शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवंति, तत्र येऽपवर्त्यायुषस्तेषां विषशस्त्रकण्टकाग्न्युदकाद्यशिताजीर्णाशनिप्रपातोद्ब-

न्धनश्वापदवज्रनिर्घातादिभिः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिभिश्च द्वन्द्वोपक्रमैरायुरपवर्त्यते, अपवर्तनं शीघ्रमन्तर्मुहूर्तात्कर्मफलोपभोगः, उपक्रमोऽपवर्तननिमित्तम् ।

अत्राह—यद्यपवर्तते कर्म तस्मात्कृतनाशः प्रसज्यते यस्मान्न वेद्यते, अथास्त्यायुष्कं कर्म म्रियते च तस्मादकृताभ्यागमः प्रसज्यते, येन सत्यायुष्के म्रियते ततश्चायुष्कस्य कर्मण आफल्यं प्रसज्यते, अनिष्टं चैतत्, एकभवस्थिति चायुष्कं कर्म्म, न जात्यन्तरानुबन्धि, तस्मान्नापवर्तनमायुषोऽस्तीति, अत्रोच्यते, कृतनाशाकृताभ्यागमाफल्यानि कर्मणो न विद्यन्ते, नाप्यायुष्कस्य जात्यन्तरानुबन्धः, किं तु यथोक्तैरुपक्रमैरभिहतस्य सर्वसंदोहेनोदयप्राप्तमायुष्कं कर्म शीघ्रं पच्यते तदपवर्तनमित्युच्यते, संहतशुष्कतृणराशिदहनवत्, यथा हि संहतस्य शुष्कस्यापि तृणराशेरवयवशः क्रमेण दह्यमानस्य चिरेण दाहो भवति, तस्यैव शिथिलप्रकीर्णोपचितस्य सर्वतो युगपदादीपितस्य पवनोपक्रमाभिहतस्याशु दाहो भवति तद्वत्, यथा वा सङ्ख्यानाचार्यः करणलाघवार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशिं छेदादेवापवर्तयति, न च सङ्ख्येयस्यार्थस्याभावो भवति, तद्वदुपक्रमाभिहतो मरणसमुद्घातदुःखार्त्तः कर्मप्रत्ययमनाभोगयोगपूर्वकं करणविशेषमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्तयति, न चास्य फलाभाव इति । किंचान्यत्—यथा वा धौतपटो जलार्द्र एव संहतश्चिरेण शोषमुपयाति, स एव च वितानितः सूर्यरश्मिवाय्वभिहतः क्षिप्रं शोषमुपयाति, न च संहते तस्मिन् प्रभूतस्नेहागमो, नापि वितानितेऽकृत्स्नशोषः, न च संहते तस्मिन् प्रभूतस्नेहागमो, नापि वितानितेऽकृत्स्नशोषः, तद्वद्यथोक्तनिमित्तापवर्तनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति, न च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमाफल्यानि ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अत्राह–उक्तं भवता नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्यौदयिको भावः, तथा जन्मसु 'नारकदेवानामुपपातः', वक्ष्यति च स्थितौ 'नारकाणां च द्वितीयादिषु',आस्रवेषु 'बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः' इति,तत्र के नारका नाम? क चेति?,अत्रोच्यते–

रत्न–शर्करा–वालुका–पङ्क–धूम–तमो–महा-
तमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः
सप्ताधोऽधः पृथुतराः ॥ १ ॥

रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभा तमःप्रभा महातमःप्रभा इत्येता भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भवन्त्येकैकशः सप्त अधोऽधः,रत्नप्रभाया अधः शर्कराप्रभा, शर्कराप्रभाया अधो वाकुलाप्रभा, इत्येवं शेषाः, अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इति सिद्धे घनग्रहणं क्रियते यथा प्रतीयते घनमेवाम्बु अधः पृथिव्याः, वातास्तु घनास्तनवश्चेति, तदेवं खरपृथिवी पङ्कप्रतिष्ठा, पङ्को घनोदधिवलयप्रतिष्ठो, घनोदधिवलयं घनवातवलयप्रतिष्ठं, घनवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठं, ततो महातमोभूतमाकाशम्, सर्वं चैतत्पृथिव्यादि तनुवातवलयान्तमाकाशप्रतिष्ठम्, आकाशं त्वात्मप्रतिष्ठम्, उक्तमवगाहनमाकाशस्येति, तदनेन क्रमेण लोकानुभावसंनिविष्टा असङ्ख्येययोजनकोटीकोट्यो विस्तृताः सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्याः॥ सप्तग्रहणं नियमार्थं,रत्नप्रभाद्या मा भूवन्नेकशो ह्यनियतसङ्ख्या इति,किंचान्यत्–अधः सप्तैवेत्यवधार्यते, ऊर्ध्वं त्वेकैवेति वक्ष्यते,अपिच-तन्त्रान्तरीया असङ्ख्येयेषु लोकधातुष्वसङ्ख्येयाः पृथिवीप्रस्तारा इत्यध्यवसिताः तत्प्रतिषेधार्थं च सप्तग्रहणमिति। सर्वाश्चैता अधोऽधः पृथुतराः छत्रातिच्छत्रसंस्थिताः, घर्मा वंशा शैला अञ्जना रिष्ठा माघव्या माघवीति चासां नामधेयानि

यथासङ्ख्यमेवं भवन्ति, रत्नप्रभा घनभावेनाशीतं योजनशतसहस्रं, शेषा द्वात्रिंशदष्टाविंशतिविंशत्यष्टादशषोडशाष्टाधिकमिति, सर्वे घनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि, घनवाततनुवातास्त्वसङ्ख्येयानि, अधोऽधस्तु घनतरा विशेषेणेति ॥

तासु नरकाः ॥ २ ॥

तासु—रत्नप्रभाद्यासु भूषूर्ध्वमधश्चैकैकशो योजनसहस्रमेकैकं वर्जयित्वा मध्ये नरका भवन्ति, तद्यथा—उष्ट्रिकापिष्टपचनीलोहीकरकेन्द्रजानुकाजलोकायस्कुम्भायःकोष्ठादिसंस्थाना वज्रतलाः सीमन्तकोपक्रान्ता रौरवोऽच्युतो रौद्रो हाहारवो घातनः शोचनस्तापनः क्रन्दनो विलपनश्छेदनो भेदनः खटाखटः कालपिञ्जर इत्येवमाद्या अशुभनामानः कालमहाकालरौरवमहारौरवाप्रतिष्ठानपर्यन्ताः, रत्नप्रभायां नरकाणां प्रस्तारास्त्रयोदश, द्विद्व्यूनाः शेषासु । रत्नप्रभायां नरकावासानां त्रिंशच्छतसहस्राणि, शेषासु पञ्चविंशतिः पञ्चदश दश त्रीण्येकं पञ्चोनं नरकशतसहस्रमित्या षष्ठ्याः, सप्तम्यां तु पञ्चैव महानरका इति ॥

नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

ते नरका भूमिक्रमेणाधोऽधो निर्माणतोऽशुभतराः, अशुभा रत्नप्रभायां ततोऽशुभतराः शर्कराप्रभायां ततोऽप्यशुभतरा वालुकाप्रभायाम्, इत्येवमासप्तम्याः ॥ नित्यग्रहणं गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गकर्मनियमादेते लेश्यादयो भावा नरकगतौ नरकपञ्चेन्द्रियजातौ च नैरन्तर्येणाभवक्षयोद्वर्तनाद्भवन्ति, न कदाचिदक्षिनिमेषमात्रमपि न भवन्ति, शुभा वा भवन्ति, अतो नित्या इत्युच्यन्ते ॥ अशुभतरलेश्याः, कापोतलेश्या रत्नप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कापोता शर्कराप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कापोतनीला वालुकाप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना नीला पङ्कप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना नीलकृष्णा धूमप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कृष्णा तमःप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कृष्णैव महातमःप्रभायामिति ॥

अशुभतरपरिणामाः, बन्धनगतिसंस्थानभेदवर्णगन्धरसस्पर्शागुरुलघुशब्दाख्योदशविधो(ध्य—हा.)ऽशुभः पुद्गलपरिणामो नरकेषु, अशुभतरश्चाधोऽधः, तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतोऽनन्तेन भयानकेन नित्योत्तमकेन तमसा नित्यान्धकाराः, श्लेष्ममूत्रपुरीषस्रोतोमलरुधिरवसामेदपूयानुलेपनतलाः,श्मशानमिव पूतिमांसलेशास्थिचर्मदन्तनखास्तीर्णभूमयः, श्वशृगालमार्जारनकुलसर्पमूषकहस्त्यश्वगोमानुषशवकोष्ठाशुभतरगन्धाः, हा मातः! धिगहो कष्टं बत मुञ्च तावद् भ्रातः! प्रसीद भर्तः! मा वधीः कृपणकमित्यनुबद्धरुदितैस्तीव्रकरुणैर्दीनविक्लवैर्विलापैरार्त्तस्वनैर्निनादैर्दीनकृपणकरुणैर्याचितैर्बाष्पसंनिरुद्धैर्निस्तनितैर्गाढवेदनैः कूजितैः सन्तापोष्णैश्च निश्वासैरनुपरतभयस्वनाः॥ अशुभतरदेहाः, देहाः—शरीराणि,अशुभनामप्रत्ययादशुभान्यङ्गोपाङ्गनिर्माणसंस्थानस्पर्शरसगन्धवर्णस्वराणि, हुण्डानि निर्लूनाण्डजशरीराकृतीनि क्रूरकरुणबीभत्सप्रतिभयदर्शनानि दुःखभाञ्ज्यशुचीनि च तेषु शरीराणि भवन्ति,अतोऽशुभतराणि च अधोऽधः, सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षडङ्गुलमिति शरीरोच्छ्रायो नारकाणां रत्नप्रभायां, द्विर्द्विः शेषासु, स्थितिवच्चोत्कृष्टजघन्यता वेदितव्या॥ अशुभतरवेदनाः, अशुभतराश्च वेदना भवन्ति नरकेष्वधोऽधः, तद्यथा—उष्णवेदनास्तीव्रास्तीव्रतरास्तीव्रतमाश्चा तृतीयायाः, उष्णशीते चतुर्थ्याम्, शीतोष्णे पञ्चम्याम्, परयोः शीता शीततरा चेति, तद्यथा—प्रथमशरत्काले चरमनिदाघे वा पित्तव्याधिप्रकोपाभिभूतशरीरस्य सर्वतो दीप्ताग्निराशिपरिवृतस्य व्यभ्रे नभसि मध्याह्ने निवातेऽतिरस्कृतातपस्य यादृगुष्णजं दुःखं भवति ततोऽनन्तगुणं प्रकृष्टं कष्टमुष्णवेदनेषु नरकेषु भवति, पौषमाघयोश्च मासयोस्तुषारलिप्तगात्रस्य रात्रौ हृदयकरचरणाधरौष्ठदशनायासिनि प्रतिसमयप्रवृद्धे शीतमारुते निरग्न्याश्रयप्रावरणस्य यादृक् शीतवेदनेपूद्भवं दुःखमशुभं भवति ततोऽनन्तगुणं प्रकृष्टं कष्टं शीतवेदनेषु नरकेषु भवति, यदि किलोष्णवेदनान्नरकादुत्क्षिप्य नारकः सुमहत्यङ्गारराशावुदीप्ते प्रक्षिप्येत स किल सुशीतां

मृदुमारुतां शीतलां छायामिव प्राप्तः सुखमनुपमं विन्द्यात् निद्रां चोपलभेत, एवं कष्टतरं नारकमुष्णमाचक्षते, तथा किल यदि शीतवेदनान्नरकादुत्क्षिप्य नारकः कश्चिदाकाशे माघमासे निशि प्रवाते महति तुषारराशौ प्रक्षिप्येत सदन्तशब्दोत्तमकरप्रकम्पायासकरेऽपि तत्र सुखं विन्द्यादनुपमां निद्रां चोपलभेत, एवं कष्टतरं नारकं शीतदुःखमाचक्षत इति ॥ अशुभतरविक्रियाः, अशुभतराश्च विक्रिया नरकेषु नारकाणां भवन्ति, शुभं करिष्याम इत्यशुभतरमेव विकुर्वते, दुःखाभिभूतमनसश्च दुःखप्रतीकारं चिकीर्षवो गरीयस एव ते दुःखहेतून् विकुर्वत इति ॥

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

परस्परोदीरितानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ति, क्षेत्रस्वभावजनिताच्चाशुभात्पुद्गलपरिणामादित्यर्थः ॥ तत्र क्षेत्रस्वभावजनितपुद्गलपरिणामः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिः, शीतोष्णे व्याख्याते, क्षुत्पिपासे वक्ष्यामः, अनुपरतशुष्केन्धनोपादानेनैवाग्निना तीक्ष्णेन प्रततेन क्षुदग्निना दन्दह्यमानशरीरा अनुसमयमाहारयन्ति, ते सर्वपुद्गलानप्यद्युः, तीव्रया च नित्यानुषक्तया पिपासया शुष्ककण्ठोष्ठतालुजिह्वाः सर्वोदधीनपि पिबेयुः, न च तृप्तिं समाप्नुयुः, वर्धेयातामेव चैषां क्षुत्तृष्णे, इत्येवमादीनि क्षेत्रप्रत्ययानि ॥ परस्परोदीरितानि च, अपि चोक्तम्—भवप्रत्ययोऽवधिर्नारकदेवानामिति, तन्नारकेष्ववधिज्ञानमशुभभवहेतुकं मिथ्यादर्शनयोगाच्च विभङ्गज्ञानं भवति, भावदोषोपघातात्तु तेषां दुःखकारणमेव भवति, तेन हि ते सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च दूरत एवाजस्रं दुःखहेतून् पश्यन्ति, यथा च कालोलूकमहिनकुलं चोत्पत्त्यैव बद्धवैरं तथा परस्परं प्रति नारकाः, यथा वाऽपूर्वान् शुनो दृष्ट्वा श्वानो निर्दयं क्रुध्यन्त्यन्योऽन्यं प्रहरन्ति च तथा तेषां नारकाणामवधिविषयेण दूरत एवान्योऽन्यमालोक्य क्रोधस्तीव्रानुशयो जायते दुरन्तो भवहेतुकः, ततः प्रागेव दुःखसमुद्घातार्त्ताः क्रोधाग्न्यादीपितमनसोऽतर्किता इव श्वानः समुद्धता वैक्रियं भयानकं रूपमास्थाय तत्रैव पृथिवीप-

रिणामजानि क्षेत्रानुभावजनितानि चायःशूलशिलामुसलमुद्गरकुन्ततोमरासिपट्टिशशक्त्ययोघनखड्गयष्टिपरशुभिण्डिमालादीन्यायुधान्यादाय करचरणदशनैश्चान्योऽन्यमभिघ्नन्ति, ततः परस्पराभिहता विकृताङ्गा निस्तनन्तो गाढवेदनाः शूनाघातनप्रविष्टा इव महिषसूकरोरभ्राः स्फुरन्तो रुधिरकर्दमे चेष्टन्ते, इत्येवमादीनि परस्परोदीरितानि नरकेषु नारकाणां दुःखानि भवन्तीति ॥

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च नारका भवन्ति तिसृषु भूमिषु, प्राक् चतुर्थ्याः, तद्यथा—अम्बाम्बरीषश्यामशबलरुद्रोपरुद्रकालमहाकालास्यसिपत्रवनकुम्भीवालुकावैतरणीखरस्वरमहाघोषाः पञ्चदश परमाधार्मिका मिथ्यादृष्टयः पूर्वजन्मसु संक्लिष्टकर्माणः पापाभिरतय आसुरीं गतिमनुप्राप्ताः, कर्मक्लेशजा एते ताच्छील्यान्नारकाणां वेदनाः समुदीरयन्ति चित्राभिरुपपत्तिभिः, तद्यथा—तप्तायोरसपायननिष्टप्तायःस्तम्भालिङ्गनकूटशाल्मल्यग्रारोपणावतारणायोघनाभिघातवासीक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलाभिषेचनायःकुम्भपाकाम्बरीषतर्जनयन्त्रपीडनायःशूलशलाकाभेदनक्रकचपाटनाङ्गारदहनवाहनासूचीशाड्वलापकर्षणैः तथा सिंहव्याघ्रद्वीपिश्वशृगालवृककोकमार्जारनकुलसर्पवायसगृध्रकाकोलूकश्येनादिखादनैः तथा तप्तवालुकावतरणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरण्यवतारणपरस्परयोधनादिभिरिति ॥ स्यादेतत्—किमर्थं त एवं कुर्वन्तीति, अत्रोच्यते, पापकर्माभिरतय इत्युक्तं, तद्, था गोवृषभमहिषवराहमेषकुक्कुटवार्तकालावकान्मुष्टिमल्लांश्च युध्यमानान् परस्परं चाभिघ्नतः पश्यतां रागद्वेषाभिभूतानामकुशलानुबन्धिपुण्यानां नराणां परा प्रीतिरुत्पद्यते तथा तेषामसुराणां नारकांस्तथा तानि कारयतामन्योऽन्यं घ्नतश्च पश्यतां परा प्रीतिरुत्पद्यते, ते हि दुष्टकन्दर्पास्तथाभूतान् दृष्ट्वाऽट्टहासं मुञ्चन्ति चेलोत्क्षेपान् क्ष्वेडितास्फोटितावेल्गिततलतालनिपात नांश्च कुर्वन्ति महतश्च सिंहनादान्नदन्ति, तच्च तेषां सत्यपि देवत्वेसन्सु च कामिकेष्वन्येषु प्रीतिकारणेषु मायानिदान-

मिथ्यादर्शनशल्यतीव्रकषायोपहतस्यानालोचितभावदोषस्याप्रत्यवमर्षस्याकुशलानुबन्धिपुण्यकर्मणो बालतपसश्च भावदोषानुकर्षिणः फलं यत्सत्स्वप्यन्येषु प्रीतिहेतुष्वशुभा एव प्रीतिहेतवः समुत्पद्यन्ते, इत्येवमप्रीतिकरं निरन्तरं सुतीव्रं दुःखमनुभवतां मरणमेव काङ्क्षतां तेषां न विपत्तिरकाले विद्यते कर्मभिर्धारितायुषाम्, उक्तं हि—औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुष इति, नैव तत्र शरणं विद्यते, नाप्यपक्रमणम्, ततः कर्मवशादेव दग्धपाटितभिन्नच्छिन्नक्षतानि च तेषां सद्य एव संरोहन्ति शरीराणि दण्डराजीवाम्भसीति ॥ एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्तीति ॥

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

तेषु नरकेषु नारकाणां पराः स्थितयो भवन्ति, तद्यथा—रत्नप्रभायामेकं सागरोपमम्, एवं त्रिसागरोपमा सप्तसागरोपमा दशसागरोपमा सप्तदशसागरोपमा द्वाविंशतिसागरोपमा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा, जघन्या तु पुरस्ताद्वक्ष्यते, नारकाणां च द्वितीयादिषु, दश वर्षसहस्राणि प्रथमायामिति ॥

तत्रास्रवैर्यथोक्तैर्नारकसंवर्तनीयैः कर्मभिरसंज्ञिनः प्रथमायामुत्पद्यंते, सरीसृपा द्वयोरादितः प्रथमद्वितीययोः, एवं पक्षिणस्तिसृषु, सिंहाश्चतसृषु, उरगाः पञ्चसु, स्त्रियः षट्सु, मत्स्यमनुष्याः सप्तस्विति, न तु देवा नारका वा नरकेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति, न हि तेषां बह्वारम्भपरिग्रहादयो नरकगतिनिर्वर्तका हेतवः सन्ति, नाप्युद्वर्त्य नारका देवेषूत्पद्यन्ते, न ह्येषां सरागसंयमादयो देवगतिनिर्वर्तका हेतवः सन्ति, उद्वर्तितास्तु तिर्यग्योनौ मनुष्येषु वोत्पद्यन्ते, मानुषत्वं प्राप्य केचित्तीर्थकरत्वमपि प्राप्नुयुरादितस्तिसृभ्यः, निर्वाणं चतसृभ्यः, संयमं पञ्चभ्यः, संयमासंयमं षड्भ्यः, सम्यग्दर्शनं सप्तभ्योऽपीति ॥

द्वीपसमुद्रपर्वतह्रदतडागसरांसि ग्रामनगरपत्तनादयो विनिवेशा

बादरो वनस्पतिकायो वृक्षतृणगुल्मादिः द्वीन्द्रियादयस्तिर्यग्योनिजा मनुष्या देवाश्चतुर्निकाया अपि न सन्ति, अन्यत्र समुद्घातोपपातक्रियासङ्गतिकनरकपालेभ्यः, उपपाततस्तु देवा रत्नप्रभायामेव सन्ति, नान्यासु, गतिस्तृतीयां यावत् ॥ यच्च वायव आपो धारयन्ति, न च विष्वग्गच्छन्ति, आपश्च पृथिवीं धारयन्ति, न च प्रस्पन्दन्ते, पृथिव्यश्चाप्सु विलयं न गच्छन्ति, तत्तस्यानादिपारिणामिकस्य नित्यसन्ततेर्लोकविनिवेशस्य लोकस्थितिरेव हेतुर्भवति ॥

अत्राह–उक्तं भवता 'लोकाकाशेऽवगाहः', 'तदनन्तरं ऊर्ध्वं गच्छत्या लोकान्ता'दिति, तत्र लोकः कः? कतिविधो वा? किंसंस्थितो वेति ?, अत्रोच्यते—पञ्चास्तिकायसमुदायो लोकः, ते चास्तिकायाः स्वतत्त्वतो विधानतो लक्षणतश्चोक्ता वक्ष्यन्ते च, स लोकः क्षेत्रविभागेन त्रिविधः–अधस्तिर्यगूर्ध्वं चेति, धर्माधर्मास्तिकायौ लोकव्यवस्थाहेतू, तयोरवगाहविशेषाल्लोकानुभावनियमात् सुप्रतिष्ठकवज्राकृतिर्लोकः, अधोलोको गोकन्धरार्धाकृतिः, उक्तं ह्येतत्–'भूमयः सप्ताधोऽधः पृथुतराश्छत्रातिच्छत्रसंस्थिता' इति, ता यथोक्ताः, तिर्यग्लोको झल्लर्याकृतिः, ऊर्ध्वलोको मृदङ्गाकृतिरिति, तत्र तिर्यग्लोकप्रसिद्ध्यर्थमिदमाकृतिमात्रमुच्यते—

जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥७॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणादयश्च समुद्राः, शुभनामान इति यावन्ति लोके शुभानि नामानि तन्नामान इत्यर्थः, शुभान्येव वा नामान्येषामिति ते शुभनामानः, द्वीपादनन्तरः समुद्रः समुद्रादनन्तरो द्वीपो यथासङ्ख्यम्, तद्यथा–जम्बूद्वीपो द्वीपो लवणोदः समुद्रः धातकीखण्डो द्वीपः कालोदः समुद्रः पुष्करवरो द्वीपः पुष्करोदः समुद्रः वरुणवरो द्वीपो वरुणोदः समुद्रः क्षीरवरो द्वीपः क्षीरोदः समुद्रो घृतवरो द्वीपो घृतोदः समुद्रः इक्षुवरो द्वीपः इक्षुवरोदः समुद्रः नन्दीश्वरो द्वीपो नन्दीश्वरवरोदः समुद्रः अरुणवरो द्वीपः अरुणवरोदः समुद्र इत्येवमसङ्ख्येया द्वीपसमुद्राः स्वयम्भू-

रमणपर्यन्ता वेदितव्या इति ॥

द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥८॥

सर्वे चैते द्वीपसमुद्रा यथाक्रममादितो द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः प्रत्येतव्याः, तद्यथा—योजनशतसहस्रं विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य वक्ष्यते, तद्द्विगुणो लवणजलसमुद्रस्य, लवणजलसमुद्रविष्कम्भाद्द्विगुणो धातकीखण्डद्वीपस्य, इत्येवमा स्वयम्भूरमणसमुद्रादिति । पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, सर्वे पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः प्रत्येतव्याः, जम्बूद्वीपो लवणसमुद्रेण परिक्षिप्तः, लवणजलसमुद्रो धातकीखण्डेन परिक्षिप्तः, धातकीखण्डद्वीपः कालोदसमुद्रेण परिक्षिप्तः, कालोदसमुद्रः पुष्करवरद्वीपार्धेन परिक्षिप्तः, पुष्करद्वीपार्धं मानुषोत्तरेण पर्वतेन परिक्षिप्तम्, पुष्करवरद्वीपः पुष्करवरोदेन समुद्रेण परिक्षिप्तः, एवमा स्वयम्भूरमणात्समुद्रादिति । वलयाकृतयः, सर्वे च ते वलयाकृतयः सह मानुषोत्तरेणेति ॥

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां—द्वीपसमुद्राणां मध्ये तन्मध्ये मेरुनाभिः मेरुरस्य मध्य नाभ्यामिति मेरुर्वाऽस्य नाभिरिति मेरुनाभिः मेरुरस्य मध्य इत्यर्थः, सर्वद्वीपसमुद्राभ्यन्तरो वृत्तः कुलालचक्राकृतिर्योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः, वृत्तग्रहणं नियमार्थं, लवणादयो वलयवृत्ता जम्बूद्वीपस्तु प्रतरवृत्त इति यथा गम्येत, वलयाकृतिभिश्चतुरस्त्र्यस्रयोरपि परिक्षेपो विद्यते तथा च मा भूदिति । मेरुरपि काञ्चनस्थालनाभिरिव वृत्तो योजनसहस्रमधो धरणितलमवगाढो नवनवत्युच्छ्रितो दशाधो विस्तृतः सहस्रमुपरीति, त्रिकाण्डस्त्रिलोकप्रविभक्तमूर्तिश्चतुर्भिर्वनैर्भद्रशालनन्दनसौमनसपाण्डकैः परिवृत्तः, तत्र शुद्धपृथिव्युपलवज्रशर्कराबहुलं योजनसहस्रमेकं प्रथमं काण्डं, द्वितीयं त्रिषष्टिसहस्राणि रजतजातरूपाङ्कस्फटिकबहुलं, तृतीयं षट्त्रिंशत्सहस्राणि जम्बूनदबहुलं, वैडूर्यबहुला चास्य चूलिका चत्वारिंशद्योजनान्युच्छ्रायेण मूले

द्वादश विष्कम्भेण मध्येऽष्टावुपरि चत्वारीति, मूले वलयपरिक्षेपि भद्रशालवनं, भद्रशालवनात् पञ्च योजनशतान्यारुह्य तावत्प्रतिक्रान्तिविस्तृतं नन्दनवनं, ततोऽर्धत्रिषष्टिसहस्राण्यारुह्य पञ्चयोजनशतप्रतिक्रान्तिविस्तृतमेव सौमनसं, ततोऽपि षट्त्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य चतुर्नवतिचतुःशतप्रतिक्रान्तिविस्तृतं पाण्डकवनमिति, नन्दनसौमनसाभ्यामेकादशैकादश सहस्राण्यारुह्य प्रदेशपरिहाणिर्विष्कम्भस्येति ॥

तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

तत्र—जम्बूद्वीपे भरतं हैमवतं हरयो विदेहा रम्यकं हैरण्यवतमैरावतमिति सप्त वंशाः—क्षेत्राणि भवन्ति, भरतस्योत्तरतो हैमवतं हैमवतस्योत्तरतो हरय इत्येवं शेषाः, वंशा वर्षा वास्या इति चैषां गुणतः पर्यायनामानि भवन्ति, सर्वेषां चैषां व्यवहारनयापेक्षाऽऽदित्यकृतादिग्नियमादुत्तरतो मेरुर्भवति, लोकमध्यावस्थितं चाष्टप्रदेशं रुचकं दिग्नियमहेतुं प्रतीत्य यथासम्भवं भवतीति ॥

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥

तेषां—वर्षाणां विभक्तारो हिमवान् महाहिमवान् निषधो नीलो रुक्मी शिखरी इत्येते षड्वर्षधराः पर्वताः, भरतस्य हैमवतस्य च विभक्ता हिमवान्, हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभक्ता महाहिमवानित्येवं शेषाः । तत्र पञ्च योजनशतानि षड्विंशानि षट् चैकोनविंशतिभागा भरतविष्कम्भः, स द्विर्द्विर्हिमवद्धैमवतादीनामा विदेहेभ्यः, परतो विदेहेभ्योऽर्धार्धहीनाः । पञ्चविंशतियोजनान्यवगाढो योजनशतोच्छ्रायो हिमवान्, तद्विर्महाहिमवान्, तद्विर्निषध इति ॥ भरतवर्षस्य योजनानां चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि शतान्येकसप्ततानि षट् च भागा विशेषतो ज्या, इषुर्यथोक्तो विष्कम्भः, धनुःकाष्ठं चतुर्दशसहस्राणि शतानि पञ्चाष्टाविंशान्येकादश च भागाः साधिकाः। भरतक्षेत्रमध्ये पूर्वापरायत उभयतः

समुद्रमवगाढो वैताढ्यपर्वतः, षड् योजनानि सक्रोशानि धरणिमवगाढः, पञ्चाशद्विस्तरतः पञ्चविंशत्युच्छ्रितः। विदेहेषु निषधस्योत्तरतो मन्दरस्य दक्षिणतः काञ्चनपर्वतशतेन चित्रकूटेन विचित्रकूटेन चोपशोभिता देवकुरवो, विष्कम्भेणैकादश योजनसहस्राण्यष्टौ च शतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ च भागौ,एवमेवोत्तरेणोत्तराः कुरवश्चित्रकूटविचित्रकूटहीना द्वाभ्यां च काञ्चनाभ्यामेव यमकपर्वताभ्यां विराजिताः। विदेहा मन्दरदेवकुरूत्तरकुरुभिर्विभक्ताः क्षेत्रान्तरवद्भवन्ति, पूर्वे चापरे च, पूर्वेषु षोडश चक्रवर्तिविजया नदीपर्वतविभक्ताः परस्परागमाः, अपरेऽप्येवंलक्षणाः षोडशैव। तुल्यायामविष्कभावगाहोच्छ्रायौ दक्षिणोत्तरौ वैताढ्यौ, तथा हिमवच्छिखरिणौ, महाहिमवद्रुक्मिणौ, निषधनीलौ चेति॥

क्षुद्रमन्दरास्तु चत्वारोऽपि धातकीखण्डकपुष्करार्धका महामन्दरात्पञ्चदशभिर्योजनसहस्रैर्हीनोच्छ्रायाः, षड्भिर्योजनशतैर्धरणितले हीनविष्कम्भाः,तेषां प्रथमं काण्डं महामन्दरतुल्यं,द्वितीयं सप्तभिर्हीनं, तृतीयमष्टाभिः, भद्रशालनन्दनवने महामन्दरवत्, ततः अर्धषट्पञ्चाशद्योजनसहस्राणि सौमनसं पञ्चशतविस्तृतं, ततोऽष्टाविंशतिसहस्राणि चतुर्नवतिचतुःशतविस्तृतमेव पाण्डकं भवति, उपरि चाधश्च विष्कम्भोऽवगाहश्च तुल्यो महामन्दरेण, चूलिका चेति॥

विष्कम्भकृतेर्दशगुणाया मूलं वृत्तपरिक्षेपः, स विष्कम्भपादाभ्यस्तो गणितम् , इच्छावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य चतुर्गुणस्य मूलं ज्या, ज्याविष्कम्भयोर्वर्गविशेषमूलं विष्कम्भाच्छोध्यं शेषार्धमिषुः, इषुवर्गस्य षड्गुणस्य ज्यावर्गयुतस्य कृतस्य मूलं धनुःकाष्ठं, ज्यावर्गचतुर्भागयुक्तमिषुवर्गमिषुविभक्तं तत्प्रतिकृति वृत्तविष्कम्भः,उदग्धनुःकाष्ठाद्दक्षिणं शोध्यं शेषार्धं वाहुरिति॥ अनेन करणाभ्युपायेन सर्वक्षेत्राणां सर्वपर्वतानामायामविष्कम्भज्येषुधनुःकाष्ठपरिमाणानि ज्ञातव्यानि॥

द्विर्धातकीखण्डे॥ १२॥

ये एते मन्दरवंशवर्षधरा जम्बूद्वीपेऽभिहिता एते द्विगुणा धातकीखण्डे, द्वाभ्यामिष्वाकारपर्वताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां विभक्ताः, एभिरेव नामभिर्जम्बूद्वीपकसमसङ्ख्याः पूर्वार्धे चापरार्धे च चक्रारकसंस्थिताः, निषधसमोच्छ्रायाः कालोदलवणजलस्पर्शिनो वंशधराः सेष्वाकाराः, अरविवरसंस्थिता वंशा इति ॥

पुष्करार्धे च ॥ १३ ॥

यश्च धातकीखण्डे मन्दरादीनां सेष्वाकारपर्वतानां सङ्ख्याविषयनियमः स एव पुष्करार्धे वेदितव्यः ॥

ततः परं मानुषोत्तरो नाम पर्वतो मानुषलोकपरिक्षेपी सुनगरप्राकारवृत्तः पुष्करवरद्वीपार्धविनिविष्टः काञ्चनमयः सप्तदशैकविंशतियोजनशतान्युच्छ्रितश्चत्वारि त्रिंशानि क्रोशं चाधो धरणीतलमवगाढो योजनसहस्रं द्वाविंशमधस्ताद्विस्तृतः सप्तशतानि त्रयोविंशानि मध्ये चत्वारि चतुर्विंशान्युपरीति ॥ न कदाचिदस्मात् परतो जन्मतः संहरणतो वा चारणविद्याधरर्द्धिप्राप्ता अपि मनुष्या भूतपूर्वा भवन्ति भविष्यन्ति च, अन्यत्र समुद्घातोपपाताभ्याम् , अत एव च (न हा.) मानुषोत्तर इत्युच्यते ॥

तदेवमर्वाङ् मानुषोत्तरस्यार्धतृतीया द्वीपाः समुद्रद्वयं पञ्च मन्दराः पञ्चत्रिंशत्क्षेत्राणि त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः पञ्च देवकुरवः पञ्चोत्तराः कुरवः शतं षष्ट्यधिकं चक्रवर्तिविजयानां द्वे शते पञ्चपञ्चाशदधिके जनपदानामन्तरद्वीपाः षट्पञ्चाशदिति ॥ अत्राह— उक्तं भवता 'मानुषस्य स्वभावमार्दवार्जवत्वं चे'ति, अत्र के मनुष्याः ? क्व चेति ?, अत्रोच्यते—

प्राग्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ १४ ॥

प्राग्मानुषोत्तरात्पर्वतात्पञ्चत्रिंशत्सु क्षेत्रेषु सान्तरद्वीपेषु जन्मतो मनुष्या भवन्ति, संहरणविद्यर्द्धियोगात्तु सर्वेष्वर्धतृतीयेषु द्वीपेषु समुद्रद्वये च समन्दरशिखरेष्विति । भारतका हैमवतका इत्येवमादयः क्षेत्रविभागेन, जम्बूद्वीपका लवणका इत्येवमादयो द्वीपसमुद्रविभागेनेति ॥

आर्या म्लिशश्च ॥ १५ ॥

द्विविधा मनुष्या भवन्ति—आर्या म्लिशश्च ॥ तत्रार्याः षड्विधाः —क्षेत्रार्याः जात्यार्याः कुलार्याः कर्मार्याः शिल्पार्या भाषार्या इति, तत्र क्षेत्रार्याः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जाताः, तद्यथा—भरतेष्वर्धषड्विंशतिषु जनपदेषु जाताः, शेषेषु च चक्रवर्तिविजयेषु, जात्यार्या इक्ष्वाकवो विदेहा हरयोऽम्बष्ठाः ज्ञाताः कुरवो बुंबुनाला उग्रा भोगा राजन्या इत्येवमादयः, कुलार्याः कुलकराश्चक्रवर्तिनो बलदेवा वासुदेवा ये चान्ये आ तृतीयाद् आ पञ्चमाद् आ सप्तमाद्वा कुलकरेभ्यो वा विशुद्धान्वयप्रकृतयः, कर्मार्या यजनयाजनाध्ययनाध्यापनप्रयोगकृषिलिपिवाणिज्ययोनिपोषणवृत्तयः, शिल्पार्यास्तन्तुवायकुलालनापिततुन्नवायदेवटादयोऽल्पसावद्या अगर्हिताजीवाः, भाषार्या नाम ये शिष्टभाषानियतवर्ण लोकरूढस्पष्टशब्दं पञ्चविधानामप्यार्याणां (मार्याणां हा.) संव्यवहारं भाषन्ते। अतो विप(एतद्विप हा.)रीता म्लिशः, तद्यथा—हिमवतश्चनसृषु वि(तः प्राक् पश्चाच्च वि हा.)दिक्षु त्रीणि त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य चतसृणां मनुष्यविजातीनां चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति त्रियोजनशतविष्कम्भाः, तद्यथा—एकोरुकाणामाभाषकाणां लाङ्गूलिकानां वैषाणिकानामिति। चत्वारि योजनशतान्यवगाह्य चतुर्योजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा—हयकर्णानां गजकर्णानां गोकर्णानां शष्कुलीकर्णानामिति। पञ्च शतान्यवगाह्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा—गजमुखानां व्याघ्रमुखानामादर्शमुखानां गोमुखानामिति। षड् योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा—अश्वमुखानां हस्तिमुखानां सिंहमुखानां व्याघ्रमुखानामिति। सप्त योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा—अश्वकर्णसिंहकर्णहस्तिकर्णकर्णप्रावरणनामानः। अष्टौ योजनशतान्यवगाह्याष्टयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा—उल्कामुखविद्युज्जिह्वमेघमुखविद्युद्दन्तनामानः, नव

योजनशतान्यवगाह्य नवयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपा भवन्ति, तद्यथा–घनदन्तगूढदन्तविशिष्टदन्तशुद्धदन्तनामानः। एकोरुकाणामेकोरुकद्वीपः, एवं शेषाणामपि स्वनामभिस्तुल्यनामानो वेदितव्याः। शिखरिणोऽप्येवमेवेत्येवं षट्पञ्चाशदिति ॥

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ १६ ॥

मनुष्यक्षेत्रे भरतैरावतविदेहाः पञ्चदश कर्मभूमयो भवन्ति अन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः, संसारदुर्गान्तगमकस्य सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकस्य मोक्षमार्गस्य ज्ञातारः कर्तार उपदेष्टारश्च भगवन्तः परमर्षयस्तीर्थंकरा अत्रोत्पद्यन्ते, अत्रैव जाताः सिध्यन्ति, नान्यत्र, अतो निर्वाणाय कर्मणः सिद्धिभूमयः कर्मभूमय इति। शेषास्तु विंशतिर्वंशाः सान्तरद्वीपा अकर्मभूमयो भवन्ति, देवकुरूत्तरकुरवस्तु कर्मभूम्यभ्यन्तरा अप्यकर्मभूमय इति ॥

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ १७ ॥

नरो नरा मनुष्या मानुषा इत्यनर्थान्तरम्, मनुष्याणां परा स्थितिस्त्रीणि पल्योपमानि अपरा अन्तर्मुहूर्तेति ॥

तिर्यग्योनीनां च ॥ १८ ॥

तिर्यग्योनिजानां च परापरे स्थिती त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते भवतो यथासङ्ख्यमेव, पृथक्करणं यथासङ्ख्यदोषविनिवृत्त्यर्थम्, इतरथा इदमेकमेव सूत्रमभविष्यद् उभयत्र चोभे यथासङ्ख्यं स्यातामिति ॥ द्विविधा चैषां मनुष्यतिर्यग्योनिजानां स्थितिः–भवस्थितिः कायस्थितिश्च, मनुष्याणां यथोक्ते त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते परापरे भवस्थिती, कायस्थितिस्तु परा सप्ताष्टौ वा भवग्रहणानि, तिर्यग्योनिजानां च यथोक्ते समासतः परापरे भवस्थिती, व्यासतस्तु शुद्धपृथिवीकायस्य परा द्वादश वर्षसहस्राणि, खरपृथिवीकायस्य द्वाविंशतिः, अप्कायस्य सप्त, वायुकायस्य त्रीणि, तेजःकायस्य त्रीणि रात्रिंदिनानि, वनस्पतिकायस्य दश वर्षसहस्राणि, एषां कायस्थितिरसङ्ख्येया अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यो, वनस्पति-

कायस्यानन्ताः, द्वीन्द्रियाणां भवस्थितिर्द्वादश वर्षाणि, त्रीन्द्रियाणामेकोनपञ्चाशद्रात्रिंदिनानि, चतुरिन्द्रियाणां षण्मासाः, एषां कायस्थितिः सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजाः पञ्चविधाः, तद्यथा-मत्स्या उरगाः परिसर्पाः पक्षिणश्चतुष्पदा इति, तत्र मत्स्यानामुरगाणां भुजगानां च पूर्वकोटयेव पक्षिणां पल्योपमासङ्ख्येयभागः चतुष्पदानां त्रीणि पल्योपमानि गर्भजानां स्थितिः,तत्र मत्स्यानां भवस्थितिः पूर्वकोटिस्त्रिपञ्चाशद् उरगाणां द्विचत्वारिंशद् भुजगानां द्विसप्ततिः पक्षिणां स्थलचराणां चतुरशीतिर्वर्षसहस्राणि संमूर्छिमानां भवस्थितिः, एषां कायस्थितिः सप्ताष्टौ भवग्रहणानि, सर्वेषां मनुष्यतिर्यग्योनिजानां कायस्थितिरप्यपरा अन्तर्मुहूर्तमेवेति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे लोकप्रज्ञप्तिर्नामा

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अत्राह—उक्तं भवता 'भवप्रत्ययोऽवधिर्नारकदेवाना'मिति, तथौदयिकेषु भावेषु देवगतिरिति, 'केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य' 'सरागसंयमादयो दैवस्य' 'नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि,न देवाः' तत्र के देवाः? कतिविधा वेति?, अत्रोच्यते—

देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥

देवाश्चतुर्निकाया भवन्ति, तान् परस्ताद्वक्ष्यामः ॥

तृतीयः पीतलेश्यः ॥ २ ॥

तेषां-चतुर्णां देवनिकायानां तृतीयो देवनिकायः पीतलेश्य एव भवति, कश्चासौ ?, ज्योतिष्क इति ॥

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥३॥

ते च देवनिकाया यथाक्रममेवंविकल्पा भवन्ति, तद्यथा— दशविकल्पा भवनवासिनोऽसुरादयो वक्ष्यन्ते, अष्टविकल्पा व्यन्तराः किन्नरादयः, पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः सूर्यादयः, द्वादशविकल्पा वैमानिकाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः सौधर्मादिष्विति॥

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषद्याऽऽत्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

एकैकशश्चैतेषु देवनिकायेषु देवा दशविधा भवन्ति, तद्यथा— इन्द्राः सामानिकाः त्रायस्त्रिंशाः पारिषद्याः आत्मरक्षाः लोकपालाः अनीकानि अनीकाधिपतयः प्रकीर्णकाः आभियोग्याः किल्बिषिकाश्चेति, तत्रेन्द्रा भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कविमानानामधिपतयः,इन्द्रसमानाः सामानिकाः अमात्यपितृगुरूपाध्यायमहत्तरवत् ,केवलमिन्द्रत्वहीनाः, त्रायस्त्रिंशा मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः, पारिषद्या वयस्यस्थानीयाः, आत्मरक्षाः शिरोरक्षस्थानीयाः. लोकपाला आरक्षिकार्थचरस्थानीयाः, अनीकाधिपतयो दण्डनायकस्थानीयाः, अनीकानि अनीकस्थानीयान्येव, प्रकीर्णकाः पौरजनपदस्थानीयाः, आभियोग्या दासस्थानीयाः, किल्बिषिका अन्तस्थस्थानीया इति ॥

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यन्तरा ज्योतिष्काश्चाष्टविधा भवन्ति, त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या इति ॥

पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥६॥

पूर्वयोर्देवनिकाययोर्भवनवासिव्यन्तरयोर्देवविकल्पानां द्वौ द्वाविन्द्रौ भवतः, तद्यथा—भवनवासिषु तावद्द्वौ असुरकुमाराणामिन्द्रौ भवतः—चमरो बलिश्च, नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च, विद्युत्कुमाराणां हरिर्हरिसहश्च, सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुदारी च, अग्निकुमाराणामग्निशिखोऽग्निमाणवश्च, वातकुमाराणां वेलम्बः प्रभञ्जनश्च, स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च, उदधिकुमाराणां जलकान्तो जलप्रभश्च, द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्टश्च, दिक्कुमारा-

णाममितोऽमितवाहनश्चेति ॥ व्यन्तरेष्वपि द्वौ किन्नराणामिन्द्रौ-किन्नरः किम्पुरुषश्च, किम्पुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्च, महोरगाणामतिकायो महाकायश्च, गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च, यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च, राक्षसानां भीमो महाभीमश्च, भूतानां प्रतिरूपोऽतिरूपश्च, पिशाचानां कालो महाकालश्चेति। ज्योतिष्काणां तु बहवः सूर्याश्चन्द्रमसश्च। वैमानिकानामेकैक एव, तद्यथा—सौधर्मे शक्रः, ऐशान ईशानः, सनत्कुमारे सनत्कुमार इति, एवं सर्वकल्पेषु स्वकल्पाह्वाः, परतस्त्विन्द्रादयो दश विशेषा न सन्ति, सर्व एव स्वतन्त्रा इति ॥

पीतान्तलेश्याः ॥ ७ ॥

पूर्वयोर्निकाययोर्देवानां पीतान्ताश्चतस्रो लेश्या भवन्ति ॥

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ८ ॥

भवनवास्यादयो देवा आ ऐशानात्कायप्रवीचारा भवन्ति, कायेन प्रवीचार एषामिति कायप्रवीचाराः, प्रविचारो नाम मैथुनविषयोपसेवनं, ते हि संक्लिष्टकर्माणो मनुष्यवन्मैथुनसुखमनुप्रलीयमानास्तीव्रानुशयाः कायसंक्लेशजं सर्वाङ्गीणं स्पर्शसुखमवाप्य प्रीतिमुपलभन्त इति ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥

ऐशानादूर्ध्वं शेषाः कल्पोपपन्ना देवा द्वयोर्द्वयोः कल्पयोः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा भवन्ति यथासङ्ख्यम्, तद्यथा—सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवान् मैथुनसुखप्रेप्सूनुत्पन्नास्थान् विदित्वा देव्य उपतिष्ठन्ते, ताः स्पृष्ट्वैव च ते प्रीतिमुपलभन्ते विनिवृत्तास्थाश्च भवन्ति। तथा ब्रह्मलोकलान्तकयोर्देवानेवंभूतोत्पन्नास्थान् विदित्वा देव्यो दिव्यानि स्वभावभास्वराणि सर्वाङ्गमनोहराणि शृङ्गारोदाराभिजाताकारविलासान्युज्ज्वलचारुवेषाभरणानि स्वानि रूपाणि दर्शयन्ति, तानि दृष्ट्वैव ते प्रीतिमुपलभन्ते निवृत्तास्थाश्च भवन्ति। तथा महाशुक्रसहस्रारयोर्देवानुत्पन्नप्रवीचारास्थान् विदित्वा देव्यः श्रुतिविषयसुखानत्यन्तमनोहरान् शृङ्गारोदाराभिजातविला-

साभिलापच्छेदतलतालाभरणरवमिश्रान् हसितकथितगीतशब्दानुदीरयन्ति, ताञ् श्रुत्वैव ते प्रीतिमुपलभन्ते निवृत्तास्थाश्च भवन्ति। आनतप्राणतारणाच्युतकल्पवासिनो देवाः प्रवीचारायोपस्थिता देवीः संकल्पयन्ति, संकल्पमात्रेणैव ते परां प्रीतिमुपलभन्ते विनिवृत्तास्थाश्च भवन्ति। एभिश्च प्रवीचारैः परतः परतः प्रीतिप्रकर्षविशेषोऽनुपमगुणो भवति, प्रवीचारिणामल्पसंक्लेशत्वात्, स्थितिप्रभावादिभिरधिका इति वक्ष्यते ॥

परेऽप्रवीचाराः ॥ १० ॥

कल्पोपपन्नेभ्यः परं देवा अप्रवीचारा भवन्ति, अल्पसंक्लेशत्वात् स्वस्थाः शीतीभूताः,(एवं हा.) पञ्चविधप्रवीचारोद्भवादपि प्रीतिविशेषादपरिमितगुणप्रीतिप्रकर्षाः परमसुखतृप्ता एव भवन्ति, (कथमेते न ब्रह्मचारिण एव?, उच्यते, चारित्रपरिणामाभावात्, अतोऽप्याशयात् शुभतरोऽयं, प्रत्यस्तमितसुखादिविकल्पः क्षायोमिकभेद एवेति भावनीयं, हारिभद्रीयायां)॥ अत्राह--उक्तं भवता 'देवाश्चतुर्निकायाः' 'दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः' इत्युक्ते निकायाः के? के चैषां विकल्पा इति?, अत्रोच्यते,चत्वारो देवनिकायाः, तद्यथा--भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिका इति। तत्र—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ ११ ॥

प्रथमो देवनिकायो भवनवासिनः, इमानि चैषां विधानानि भवन्ति, तद्यथा--असुरकुमारा नागकुमारा विद्युत्कुमाराः सुपर्णकुमारा अग्निकुमारा वातकुमाराः स्तनितकुमारा उदधिकुमारा द्वीपकुमारा दिक्कुमारा इति, कुमारवदेते कान्तदर्शनाः सुकुमारा मृदुमधुरललितगतयः शृङ्गाराभिजातरूपविक्रियाः कुमारवच्चोद्धतरूपवेषभाषाभरणप्रहरणावरणयानवाहनाः कुमारवच्चोल्बणरागाः क्रीडनपराश्चेत्यतः कुमारा इत्युच्यन्ते, असुरकुमारावासेष्वसुरकुमाराः प्रतिवसन्ति, शेषास्तु भवनेषु, महामन्दरस्य दक्षिणोत्तरयोर्दिग्विभागयो(र्भागयो हा.)र्बहुषु योजनशतसहस्रकोटीकोटी-

व्यावासा भवनानि च दक्षिणार्धाधिपतीनामुत्तरार्धाधिपतीनां च यथास्वं भवन्ति, तत्र भवनानि रत्नप्रभायां बाहल्यार्धमवगाह्य मध्ये भवन्ति, भवनेषु वसन्तीति भवनवासिनः ॥

भवप्रत्ययाश्चैषामिमा नामकर्मनियमात्स्वजातिविशेषनियता विक्रिया भवन्ति, तद्यथा—गम्भीराः श्रीमन्तः काला महाकाया रत्नोत्कटमुकुटभास्वराश्चूडामणिचिह्ना असुरकुमारा भवन्ति, शिरोमुखेष्वधिकप्रतिरूपाः कृष्णश्यामा मृदुललितगतयः शिरस्सु फणिचिह्ना नागकुमाराः, स्निग्धा भ्राजिष्णवोऽवदाता वज्रचिह्ना विद्युत्कुमाराः, अधिकरूपग्रीवोरस्काः श्यामावदाता गरुडचिह्नाः सुपर्णकुमाराः, मानोन्मानप्रमाणयुक्ता भास्वन्तोऽवदाता घटचिह्ना अग्निकुमारा भवन्ति, स्थिरपीनवृत्तगात्रा निमग्नोदरा अश्वचिह्ना अवदाता वातकुमाराः, स्निग्धाः स्निग्धगम्भीरानुनादमहास्वनाः कृष्णा वर्धमानचिह्नाः स्तनितकुमाराः, ऊरुकटिष्वधिकप्रतिरूपाः कृष्णश्यामा मकरचिह्ना उदधिकुमाराः, उरःस्कन्धबाह्वग्रहस्तेष्वधिकप्रतिरूपाः श्यामावदाताः सिंहचिह्ना द्वीपकुमाराः, जङ्घाग्रपादेष्वधिकप्रतिरूपाः श्यामा हस्तिचिह्ना दिक्कुमाराः, सर्वे विविधवस्त्राभरणप्रहरणावरणा भवन्तीति ॥

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगान्धर्वयक्ष-
राक्षसभूतपिशाचाः ॥ १२ ॥

अष्टविधो द्वितीयो देवनिकायः, एतानि चास्य विधानानि भवन्ति, अधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रिष्वपि लोकेषु भवननगरेष्वावासेषु च प्रतिवसन्ति, यस्माच्चाधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रीनपि लोकान् स्पृशन्तः स्वातन्त्र्यात्पराभियोगाच्च प्रायेण प्रतिपतन्ति, अनियतगतिप्रचारा मनुष्यानपि केचिद् भृत्यवदुपचरन्ति विविधेषु च शैलकन्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्त्यतो व्यन्तरा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र—किन्नरा दशविधाः, तद्यथा—किन्नराः किम्पुरुषाः किंपुरुषोत्तमाः किन्नरोत्तमा हृदयंगमा रूपशालिनोऽनिन्दिता मनोरमा रतिप्रिया रतिश्रेष्ठा इति । किम्पुरुषा दशविधाः,

तद्यथा–पुरुषाः सत्पुरुषा महापुरुषाः पुरुषवृषभाः पुरुषोत्तमा अतिपुरुषा मरुदेवा मरुतो मेरुप्रभा यशस्वन्त इति । मह्वोरगा दशविधाः, तद्यथा–भुजगा भोगशालिनो महाकाया अतिकायाः स्कन्धशालिनो मनोरमा महावेगा महेष्वक्षा मेरुकान्ता भास्वन्त इति । गान्धर्वा द्वादशविधाः, तद्यथा–हाहा हूहूः तुम्बुरवो नारदा ऋषिवादिका भूतवादिकाः कादम्बा महाकादम्बा रैवता विश्ववसवो गीतरतयो गीतयशस इति । यक्षास्त्रयोदशविधाः, तद्यथा–पूर्णभद्रा माणिभद्राः श्वेतभद्रा हरिभद्राः सुमनोभद्रा व्यतिपातिकभद्राः सुभद्राः सर्वतोभद्रा मनुष्ययक्षा वनाधिपतयो-वनाहारा रूपयक्षा यक्षोत्तमा इति । सप्तविधा राक्षसाः, तद्यथा–भीमा महाभीमा विघ्ना विनायका जलराक्षसा राक्षसराक्षसा ब्रह्मराक्षसा इति । भूता नवविधाः, तद्यथा–सुरूपाः प्रतिरूपा अतिरूपा भूतोत्तमा स्कन्दिका महास्कन्दिका महावेगाः प्रतिच्छन्ना आकाशगा इति । पिशाचाः पञ्चदशविधाः, तद्यथा–कूष्माण्डाः पटका जोषा आह्वकाः काला महाकालाश्चोक्षा अचौक्षास्तालपिशाचा मुखरपिशाचा अधस्तारका देहा महाविदेहास्तूष्णीका वनपिशाचा इति ॥

तत्र–किन्नराः प्रियङ्गुश्यामाः सौम्याः सौम्यदर्शना मुखेष्वधिकरूपशोभा मुकुटमौलिभूषणा अशोकवृक्षध्वजा अवदाताः। किम्पुरुषा ऊरुबाहुष्वधिकशोभा मुखेष्वधिकभास्वरा विविधाभरणभूषणाश्चित्रस्रगनुलेपनाश्चम्पकवृक्षध्वजाः । मह्वोरगाः श्यामावदाता महावेगा सौम्याः सौम्यदर्शना महाकायाः पृथुपीनस्कन्धग्रीवा विविधानुविलेपना विचित्राभरणभूषणा नागवृक्षध्वजाः । गान्धर्वा रक्तावदाता गम्भीराः प्रियदर्शनाः सुरूपाः सुमुखाकाराः सुस्वरा मौलिधरा हारविभूषणास्तुम्बुरुवृक्षध्वजाः । यक्षाः श्यामावदाता गम्भीराः तुन्दिला वृन्दारकाः प्रियदर्शना मानोन्मानप्रमाणयुक्ता रक्तपाणिपादतलनखतालुजिह्वौष्ठा भास्वरमुकुटधरा नानारत्नविभूषणा वटवृक्षध्वजाः । राक्षसा अवदाता भीमा

भीमदर्शनाः शिरःकराला रक्तलम्बौष्ठास्तपनीयविभूषणा नाना-भक्तिविलेपनाः खट्वाङ्गध्वजाः । भूताः श्यामा सुरूपाः सौम्या आपीवरा नानाभक्तिविलेपनाः सुलसध्वजाः कालाः । पिशाचाः सुरूपाः सौम्यदर्शना हस्तग्रीवासु मणिरत्नविभूषणाः कदम्बवृक्षध्वजाः । इत्येवंप्रकारस्वभावानि वैक्रियाणि रूपचिह्नानि व्यन्तराणां भवन्तीति ॥ तृतीयो देवनिकायः—

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च (ताराश्च हा.) ॥ १३ ॥

ज्योतिष्काः पञ्चविधा भवन्ति, तद्यथा–सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि प्रकीर्णतारका इति पञ्चविधा ज्योतिष्का इति, असमासकरणमार्षाच्च सूर्यचन्द्रमसोः क्रमभेदः कृतः यथा गम्येत एतदेवैषामूर्ध्वनिवेश आनुपूर्व्यमिति, तद्यथा–सर्वाधस्तात्सूर्याः, ततश्चन्द्रमसः ततो ग्रहाः ततो नक्षत्राणि ततोऽपि प्रकीर्णताराः, (ग्रहाः पुनः हा.) ताराग्रहास्त्वनियतचारित्वात्सूर्यचन्द्रमसामूर्ध्वमधश्च चरन्ति, सूर्येभ्यो दशयोजनावलम्बिनो भवन्तीति, समाद्भूमिभागादष्टसु योजनशतेषु सूर्याः ततो योजनानामशीत्यां चन्द्रमसः ततो विंशत्यां तारा इति, द्योतयन्त इति द्योतींषि–विमानानि तेषु भवा ज्योतिष्का ज्योतिषो वा देवा ज्योतिरेव वा ज्योतिष्काः, मुकुटेषु शिरोमुकुटोपगूहितैः प्रभामण्डलकल्पैरुज्ज्वलैः सूर्यचन्द्रतारामण्डलैर्यथास्वं चिह्नैर्विराजमाना द्युतिमन्तो ज्योतिष्का भवन्तीति ॥

मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो नृलोके ॥ १४ ॥

मानुषोत्तरपर्यन्तो मनुष्यलोक इत्युक्तम्, तस्मिन् ज्योतिष्का मेरोः प्रदक्षिणा नित्यगतयो भ्रमन्ति (भवन्ति–हा.) मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयः, एकादशस्वेकविंशेषु योजनशतेषु मेरोश्चतुर्दिशं प्रदक्षिणं चरन्ति, तत्र द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपे लवणजले चत्वारो धातकीखण्डे द्वादश कालोदे द्वाचत्वारिंशत् पुष्करार्धे द्विसप्ततिरित्येवं मनुष्यलोके द्वात्रिंशत्सूर्य-

शतं भवति, चन्द्रमसामप्येष एव विधिः, अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि अष्टाशीतिर्ग्रहाः षट्षष्टिः सहस्राणि नव (च हा.) शतानि पञ्चासप्ततानि ताराकोटाकोटीनामेकैकस्य चन्द्रमसः परिग्रहः। सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि च तिर्यग्लोके, शेषास्तूर्ध्वलोके ज्योतिष्का भवन्ति। अष्टचत्वारिंशद्योजनैकषष्टिभागाः सूर्यमण्डलविष्कम्भः चन्द्रमसः षट्पञ्चाशद् ग्रहाणामर्धयोजनं गव्यूतं नक्षत्राणां सर्वोत्कृष्टायास्ताराया अर्धक्रोशो जघन्यायाः पञ्च धनुःशतानि, विष्कम्भार्धबाहल्याश्च भवन्ति सर्वे सूर्यादयो नृलोक इति वर्तते, बहिस्तु विष्कम्भबाहल्याभ्यामतोऽर्धं भवन्ति। एतानि च ज्योतिष्कविमानानि लोकस्थित्या प्रसक्तावस्थितगतीन्यपि ऋद्धिविशेषार्थमाभियोग्यनामकर्मोदयाच्च नित्यं गतिरतयो देवा वहन्ति, तद्यथा—पुरस्तात्केसरिणो दक्षिणतः कुञ्जरा अपरतो वृषभा उत्तरतो जविनोऽश्वा इति ॥

तत्कृतः कालविभागः ॥ १५ ॥

कालोऽनन्तसमयो वर्तनादिलक्षण इत्युक्तम्, तस्य विभागो ज्योतिष्काणां गतिविशेषकृतश्चारविशेषेण हेतुना, तैः कृतस्तत्कृतः, तद्यथा—अणुभागाश्चारा अंशाः कला लवा नालिका मुहूर्ता दिवसरात्रयः पक्षा मासा ऋतवोऽयनानि संवत्सरा युगमिति लौकिकसमो विभागः। पुनरन्यो विकल्पः—प्रत्युत्पन्नोऽतीतोऽनागत इति त्रिविधः, पुनस्त्रिविधः परिभाष्यते—सङ्ख्येयोऽसङ्ख्येयोऽनन्त इति ॥ तत्र—परमसूक्ष्मक्रियस्य सर्वजघन्यगतिपरिणतस्य परमाणोः स्वावगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकालः समय इत्युच्यते परमदुरधिगमोऽनिर्देश्यः, तं हिं भगवन्तः परमर्षयः केवलिनो विदन्ति, न तु निर्दिशन्ति, परमनिरुद्धत्वात्, परमनिरुद्धे हि तस्मिन् भाषाद्रव्याणां ग्रहणनिसर्गयोः करणप्रयोगासम्भव इति, ते त्वसङ्ख्येया आवलिका, ताः सङ्ख्येया उच्छ्वासस्तथा निःश्वासः, तौ बलवतः पट्विन्द्रियस्य कल्यस्य मध्यमवयसः स्वस्थमनसः पुंसः प्राणः, ते सप्त स्तोकः, ते सप्त लवः, ते अष्टात्रिंशदर्धं च नालिका,

ते द्वे मुहूर्तः, ते त्रिंशदहोरात्रम् , तानि पञ्चदश पक्षः, तौ द्वौ शुक्लकृष्णौ मासः, तौ द्वौ मासावृतुः, ते त्रयोऽयनम् , ते द्वे संवत्सरः, ते पञ्च चन्द्रचन्द्राभिवर्धितचन्द्राभिवर्धिताख्या युगम् , तन्मध्येऽन्ते चाधिकमासकौ, सूर्यसवनचन्द्रनक्षत्राभिवर्धितानि युगनामानि, वर्षशतसहस्रं चतुरशीतिगुणितं पूर्वाङ्गम् , पूर्वाङ्गशतसहस्रं चतुरशीतिगुणितं पूर्वम्, एवं तान्ययुतकमलनलिनकुमुदतुद्यटटाववहाहाहूहूचतुरशीतिशतसहस्रगुणाः सङ्ख्येयः कालः, अत ऊर्ध्वमुपमानियतं वक्ष्यामः, तद् यथा हि नाम योजनविस्तीर्णं योजनोच्छ्रायं वृत्तं पल्यमेकरात्राद्युत्कृष्टसप्तरात्रजातानामङ्गलोम्नां गाढं पूर्णं स्याद् वर्षशताद्वर्षशतादेकैकस्मिन्नुद्ध्रियमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं स्यादेतत्पल्योपमम् , तद्दशभिः कोटाकोटिभिर्गुणितं सागरोपमम् , तेषां कोटाकोट्यश्चतस्रः सुषमसुषमा, तिस्रः सुषमा, द्वे सुषमदुष्षमा, द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि हित्वा एका दुष्षमसुषमा, वर्षसहस्राणि एकविंशतिर्दुष्षमा, तावत्येव दुष्षमदुष्षमा, ता अनुलोमप्रतिलोमा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यौ, भरतैरावतेष्वनाद्यनन्तं परिवर्तेते अहोरात्रवत् , तयोः शरीरायुःशुभपरिणामानामनन्तगुणहानिवृद्धी अशुभपरिणामवृद्धिहानी, अवस्थितावस्थितगुणा चैकैकाऽन्यत्र, तद्यथा—कुरुषु सुषमसुषमा हरिरम्यकवासेषु सुषमा हैमवतहैरण्यवतेषु सुषमदुष्षमा विदेहेषु सान्तरद्वीपेषु दुष्षमसुषमा इत्येवमादिर्मनुष्यक्षेत्रे पर्यापन्नः कालविभागो ज्ञेय इति ॥

बहिरवस्थिताः ॥ १६ ॥

नृलोकाद्बहिर्ज्योतिष्का अवस्थिताः, अवस्थिता इत्यविचारिणोऽवस्थितविमानप्रदेशा अवस्थितलेश्याप्रकाशा इत्यर्थः, सुखशीतोष्णरश्मयश्चेति ॥

वैमानिकाः ॥ १७ ॥

चतुर्थो देवनिकायो वैमानिकाः, तेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते, विमानेषु भवा वैमानिकाः ॥

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १८ ॥

द्विविधा वैमानिका देवाः—कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च, तान् परस्ताद्वक्ष्याम इति ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

उपर्युपरि च यथानिर्देशं वेदितव्याः, नैकक्षेत्रे, नापि तिर्यगधो वेति ॥

सौधर्मैशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ॥२०॥

एतेषु सौधर्मादिषु कल्पविमानेषु वैमानिका देवा भवन्ति, तद्यथा—सौधर्मस्य कल्पस्योपर्यैशानः कल्पः, ऐशानस्योपरि सनत्कुमारः, सनत्कुमारस्योपरि माहेन्द्र इत्येवमा सर्वार्थसिद्धादिति। सुधर्मा नाम शक्रस्य देवेन्द्रस्य सभा, सा तस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः, ईशानस्य देवराजस्य निवास ऐशान इत्येवमिन्द्राणां निवासयोग्याभिख्याः सर्वे कल्पाः। ग्रैवेयास्तु लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशविनिविष्टा ग्रीवाभरणभूताः, ग्रैवा ग्रीव्या ग्रैवेया ग्रैवेयका इति। अनुत्तराः पञ्च देवनामान एव, विजिता अभ्युदयविघ्नहेतव एभिरिति विजयवैजयन्तजयन्ताः, तैरेव विघ्नहेतुभिर्न पराजिता अपराजिताः, सर्वेष्वभ्युदयार्थेषु सिद्धाः सर्वार्थैश्च सिद्धाः सर्वे चैषामभ्युदयार्थाः सिद्धा इति सर्वार्थसिद्धाः। विजितप्रायाणि वा कर्माण्येभिरुपस्थितभद्राः परीषहैरपराजिताः सर्वार्थेषु सिद्धाः सिद्धप्रायोत्तमार्था इति विजयादय इति ॥

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २१ ॥

यथाक्रमं चैतेषु सौधर्मादिषूपर्युपरि देवाः पूर्वतः पूर्वत एभिः स्थित्यादिभिरर्थैरधिका भवन्ति। तत्र स्थितिः—उत्कृष्टा जघन्या च परस्ताद्वक्ष्यते, इह तु वचने प्रयोजनं येषामपि समा भवति तेषामप्युपर्युपरि गुणाधिका भवंतीति यथा प्रतीयेत। प्रभावतो-

ऽधिकाः, यः प्रभावो निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु सौधर्मकाणां सोऽनन्तगुणाधिक उपर्युपरि, मन्दाभिमानतया त्वल्पतरसंक्लिष्टत्वादेते न प्रवर्तन्त इति। क्षेत्रस्वभावजनिताच्च शुभपुद्गलपरिणामात्सुखतो द्युतितश्चानन्त (असंख्येति हा.) गुणप्रकर्षेणाधिकाः। लेश्याविशुद्ध्याऽधिकाः, लेश्यानियमः परस्तादेषां वक्ष्यते, इह तु वचने प्रयोजनं यथा गम्येत यत्रापि विधानतस्तुल्यास्तत्रापि विशुद्धितोऽधिका भवन्तीति, कर्मविशुद्धित एव चाऽधिका भवन्तीति। इन्द्रियविषयतोऽधिकाः, यदिन्द्रियपाटवं दूरादिष्टविषयोपलब्धौ सौधर्मदेवानां तत् प्रकृष्टतरगुणत्वादल्पतरसंक्लेजत्वाच्चाधिकमुपर्युपरीति। अवधिविषयतोऽधिकाः सौधर्मैशानयोर्देवा अवधिविषयेणाधो रत्नप्रभां पश्यन्ति तिर्यगसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यूर्ध्वमास्वभवनात्, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः शर्कराप्रभां पश्यन्ति तिर्यगसङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यूर्ध्वमास्वभवनात्, इत्येवं शेषाः क्रमशः, अनुत्तरविमानवासिनस्तु कृत्स्नां लोकनालिं पश्यन्ति, येषामपि क्षेत्रतस्तुल्योऽवधिविषयः तेषामप्युपर्युपरि विशुद्धितोऽधिको भवतीति॥

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २२ ॥

गतिविषयेण शरीरमहत्त्वेन महापरिग्रहत्वेनाभिमानेन चोपर्युपरि हीनाः, तद्यथा–द्विसागरोपमजघन्यस्थितीनां देवानामासप्तम्यां (म्या हा.) गतिविषयस्तिर्यगसङ्ख्येयानि योजनकोटीकोटीसहस्राणि, ततः परतो जघन्य(न्याल्प हा.) स्थितीनामेकैकहीना भूमयो यावत्तृतीयेति, गतपूर्वाश्च गमिष्यन्ति च तृतीयां देवाः, परतस्तु सत्यपि गतिविषये न गतपूर्वा नापि गमिष्यन्ति, महानुभावक्रियातः औदासीन्याच्चोपर्युपरि देवा न गतिरतयो भवन्ति। सौधर्मैशानयोः कल्पयोर्देवानां शरीरोच्छ्रायः सप्त रत्नयः, उपर्युपरि द्वयोर्द्वयोरेका रत्निर्हीना आसहस्रारात्, आनतादिषु तिस्रः, ग्रैवेयकेषु द्वे, अनुत्तरे एका इति। सौधर्मे विमानानां द्वात्रिंशच्छतसहस्राणि, ऐशानेऽष्टाविंशतिः, सनत्कुमारे

द्वादश, माहेन्द्रेऽष्टौ, ब्रह्मलोके चत्वारि शतसहस्राणि, लान्तके पञ्चाशत्सहस्राणि, महाशुक्रे चत्वारिंशत्, सहस्रारे षट्, आनतप्राणतारणाच्युतेषु सप्त शतानि, अधो ग्रैवेयकाणां (ग्याणां हा.) शतमेकादशोत्तरम्, मध्ये (ध्यमे हा.) सप्तोत्तरम्, उपर्येकमेव शतम्, अनुत्तराः पञ्चैवेति, एवमूर्ध्वलोके वैमानिकानां सर्वविमानपरिसङ्ख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि सप्तनवतिश्च सहस्राणि त्रयोविंशानीति। स्थानपरिवारशक्तिविषयसंपत्स्थितिष्वल्पाभिमानाः परमसुखभागिन उपर्युपरीति ॥

उच्छ्वासाहारवेदनोपपातानुभावतश्च साध्याः॥

उच्छ्वासः सर्वजघन्यस्थितीनां देवानां सप्तसु स्तोकेषु (सप्तस्तोक हा.) आहारश्चतुर्थकालः, पल्योपमस्थितीनामन्तर्दिवसस्योच्छ्वासो दिवसपृथक्त्वस्याहारः, यस्य यावन्ति सागरोपमाणि स्थितिस्तस्य तावत्स्वर्धमासेषूच्छ्वासस्तावत्स्वेव वर्षसहस्रेष्वाहारः। देवानां सद्वेदनाः प्रायेण भवन्ति, न कदाचिदसद्वेदनाः, यदि चासद्वेदना भवन्ति ततोऽन्तर्मुहूर्तमेव भवन्ति, न परतः, अनुबद्धाः सद्वेदनास्तूत्कृष्टेन षण्मासान् भवन्ति। उपपातः, आरणाच्युतादूर्ध्वमन्यतीर्थानामुपपातो न भवति, स्वलिङ्गिनां भिन्नदर्शनानामाग्रैवेयकेभ्य उपपातः, अन्यस्य सम्यग्दृष्टेः संयतस्य भजनीयं आ सर्वार्थसिद्धात्, ब्रह्मलोकादूर्ध्वमासर्वार्थसिद्धाच्चतुर्दशपूर्वधराणामिति। अनुभावो विमानानां सिद्धिक्षेत्रस्य चाकाशे निरालम्बस्थितौ लोकस्थितिरेव हेतुः, लोकस्थितिर्लोकानुभावो लोकस्वभावो जगद्धर्मोऽनादिपरिणामसन्ततिरित्यर्थः, सर्वे च देवेन्द्रा ग्रैवेयादिषु च देवा भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्माभिषेकनिष्क्रमणज्ञानोत्पत्तिमहासमवसरणनिर्वाणकालेष्वासीनाः शयिताः स्थिता वा सहसैवासनशयनस्थानाश्रयैः प्रचलन्ति, शुभकर्मफलोदयाल्लोकानुभावत एव वा, ततो जनितोपयोगास्तां भगवतामनन्यसदृशीं तीर्थकरनामकर्मोद्भवां परमविभूतिमवधिनाऽऽलोच्य संजातसंवेगाः सद्धर्मबहुमानात्केचिदागत्य भगवत्पा-

दमूलं स्तुतिवन्दनोपासनहितश्रवणैरात्मानुग्रहमाप्नुवन्ति, केचि-
दपि तत्रस्था एव प्रत्युपस्थापनाञ्जलिप्रणिपातनमस्कारोपहारैः परमसंविग्नाः सद्धर्मानुरागोत्फुल्लनयनवदनाः समभ्यर्चयन्ति ॥

अत्राह–त्रयाणां देवनिकायानां लेश्यानियमोऽभिहितः, अथ वैमानिकानां केषां का लेश्या इति?, अत्रोच्यते—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २३ ॥

उपर्युपरि वैमानिकाः सौधर्मादिषु द्वयोस्त्रिषु शेषेषु च पीतपद्मशुक्ललेश्या भवन्ति यथासङ्ख्यम्, द्वयोः पीतलेश्याः सौधर्मैशानयोः, त्रिषु पद्मलेश्याः सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकेषु, शेषेषु लान्तकादिष्वा सर्वार्थसिद्धाच्छुक्ललेश्याः, उपर्युपरि तु विशुद्धतरेत्युक्तम् ॥ अत्राह–उक्तं भवता–द्विविधा वैमानिका देवाः कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेति, तत् के कल्पा इति?, अत्रोच्यते—

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २४ ॥

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा भवन्ति, सौधर्मादय आरणाच्युतपर्यन्ता इत्यर्थः, अतोऽन्ये कल्पातीताः ॥ अत्राह–किं देवाः सर्व एव सम्यग्दृष्टयो यद्भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मादिषु प्रमुदिता भवन्ति इति?, अत्रोच्यते, न सर्वे सम्यग्दृष्टयः, किं तु सम्यग्दृष्टयः सद्धर्मबहुमानादेव तत्र प्रमुदिता भवन्त्यभिगच्छन्ति च, मिथ्यादृष्टयोऽपि च लोकचित्तानुरोधादिन्द्रानुवृत्त्या परस्परदर्शनात् पूर्वानुचरितमिति च प्रमोदं भजन्ते अभिगच्छन्ति च, लोकान्तिकास्तु सर्व एव विशुद्धभावाः सद्धर्मबहुमानात्संसारदुःखार्त्तानां च सत्त्वानामनुकम्पया भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मादिषु विशेषतः प्रमुदिता भवन्ति, अभिनिष्क्रमणाय च कृतसंकल्पान् भगवतोऽभिगम्य प्रहृष्टमनसः स्तुवन्ति सभाजयन्ति चेति॥

अत्राह–के पुनर्लोकान्तिकाः? कतिविधा वेति?, अत्रोच्यते—

ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ॥ २५ ॥

ब्रह्मलोकालया एव लोकान्तिका भवन्ति, नान्यकल्पेषु, नापि परतः। ब्रह्मलोकं परिवृत्त्याष्टासु दिषु अष्टविकल्पा भवन्ति, तद्यथा–

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधमरुतः (अरिष्टाश्च) ॥ २६ ॥

एते सारस्वतादयोऽष्टविधा देवा ब्रह्मलोकस्य पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु प्रदक्षिणं भवन्ति यथासङ्ख्यम्, तद्यथा—पूर्वोत्तरस्यां दिशि सारस्वताः पूर्वस्यामादित्या इत्येवं शेषाः ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २७ ॥

विजयादिष्वनुत्तरेषु विमानेषु देवा द्विचरमा भवन्ति, द्विचरमा इति ततश्च्युताः परं द्विर्जनित्वा सिध्यन्तीति, सकृत्सर्वार्थसिद्धमहाविमानवासिनः, शेषास्तु भजनीयाः (भाज्या हा.) ॥ अत्राह—उक्तं भवता जीवस्यौदयिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरिति (२-६) तथा स्थितौ 'तिर्यग्योनीनां चे'ति (३-१८), आस्रवेषु च 'माया तैर्यग्योनस्ये'ति(६-१७)तत्के तिर्यग्योनय इति?, अत्रोच्यते—

औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २८ ॥

औपपातिकेभ्यश्च नारकदेवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथोक्तेभ्यः शेषा एकेन्द्रियादयस्तिर्यग्योनयो भवन्ति ॥ अत्राह—तिर्यग्योनिमनुष्याणां स्थि(०त्यस्थि०ह.), तिरुक्ता अथ देवानां का स्थितिरिति?, अत्रोच्यते—

स्थितिः ॥ २९ ॥

स्थितिरित्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यते (ति हा.) ॥

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ॥३०॥

भवनेषु तावद्भवनवासिनां दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धं परा स्थितिः, द्वयोर्द्वयोर्यथोक्तयोर्भवनवासीन्द्रयोः पूर्वो दक्षिणार्धाधिपतिः पर (अपर हा.) उत्तरार्धाधिपतिः ॥

शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥

शेषाणां भवनवासिष्वधिपतीनां द्वे पल्योपमे पादोने परा स्थितिः, के च (केवलं हा.) शेषाः?, उत्तरार्धाधिपतय इति ॥

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥

असुरेन्द्रयोस्तु दक्षिणार्धाधिपत्युत्तरार्धाधिपत्योः सागरोप-

ममधिकं च यथासङ्ख्यं परा स्थितिर्भवति ॥ (लाघवार्थिना वैमा-निकस्थितिराख्यायते सिद्ध०) (सागरोपमस्थितिसाधर्म्यात् व्य-न्तरज्योतिष्कौ विहायेदमाह हा०)

सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥

सौधर्ममादिं कृत्वा यथाक्रममित ऊर्ध्वं परा स्थितिर्वक्ष्यते ॥

सागरोपमे ॥ ३४ ॥

सौधर्मे कल्पे देवानां परा स्थितिर्द्वे सागरोपमे इति ॥

अधिके च ॥ ३५ ॥

ऐशाने द्वे एव सागरोपमे अधिके परा स्थितिर्भवति ॥

सप्त सनत्कुमारे ॥ ३६ ॥

सनत्कुमारे कल्पे सप्त सागरोपमाणि परा स्थितिर्भवति ॥

विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदश-भिरधिकानि च ॥ ३७॥

एभिर्विशेषादिभिरधिकानि सप्त माहेन्द्रादिषु परा स्थितिर्भवति, सप्तेति वर्तते, तद्यथा—माहेन्द्रे सप्त विशेषाधिकानि, ब्रह्मलोके त्रिभिरधिकानि सप्त, दशेत्यर्थः, लान्तके सप्तभिरधिकानि सप्त, चतुर्दशेत्यर्थः, महाशुक्रे दशभिरधिकानि सप्त, सप्तदशेत्यर्थः, सहस्रारे एकादशभिरधिकानि सप्त, अष्टादशेत्यर्थः, आनतप्राणतयोस्त्रयोदशभिरधिकानि सप्त, विंशतिरित्यर्थः, आरणाच्युतयोः पञ्चदशभिरधिकानि सप्त, द्वाविंशतिरित्यर्थः॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेनाधिका स्थितिर्भवति नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च, आरणाच्युते द्वाविंशतिर्ग्रैवेयकेषु पृथगेकेनाधिका, त्रयोविंशतिरित्यर्थः, एवमेकैकेनाधिका सर्वेषु नवसु, यावत् सर्वेषामुपरि नवमे एकत्रिंशत्, सा (नेतो० दितिपर्यन्तं हा०) विजयादिषु चतुर्ष्वप्येकेनाधिका द्वात्रिंशत्, साप्येकेनाधिका सर्वार्थसिद्धे त्रयस्त्रिंशदिति ॥ अत्राह—मनुष्यतिर्यग्योनिजानां (०योनी० हा०)

परापरे स्थिती व्याख्याते, अथौपपातिकानां किमेकैव स्थितिः ?, परापरे न विद्येते इति?, अत्रोच्यते—

अपरा पल्योपममधिकं च ॥३९॥

सौधर्मादिष्वेव यथाक्रममपरा स्थितिः पल्योपममधिकं च, अपरा जघन्या निकृष्टेत्यर्थः, परा प्रकृष्टा उत्कृष्टेत्यनर्थान्तरम्, तत्र सौधर्मेऽपरा स्थितिः पल्योपममैशाने पल्योपममधिकं च॥

सागरोपमे ॥ ४० ॥

सनत्कुमारेऽपरा स्थितिर्द्वे सागरोपमे ॥

अधिके च ॥ ४१ ॥

माहेन्द्रे जघन्या स्थितिरधिके द्वे सागरोपमे ॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा ॥४२॥

माहेन्द्रात् परतः पूर्वा पराऽनन्तरा जघन्या स्थितिर्भवति, तद्यथा—माहेन्द्रे परा स्थितिर्विशेषाधिकानि सप्त सागरोमाणि सा ब्रह्मलोके जघन्या भवति, ब्रह्मलोके दश सागरोपमाणि परा स्थितिः सा लान्तके जघन्या, एवमा सर्वार्थसिद्धादिति, (विजयादिषु चतुर्षु परा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि,सा त्वजघन्योत्कृष्टा सर्वार्थसिद्ध इति)॥ (सर्वार्थसिद्धं यावत्,आङ् मर्यादायां विजयादिषु चतुर्षु विजयवैजयंतजयंतापराजितेषु परा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्, एवं च परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरेति, यावद् भवभयभवस्तावद् द्रष्टव्यम्, अत एतेष्वपि जघन्या एकत्रिंशदेव उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्, मुख्यवृत्त्यैव सूत्रेऽभिधानात्)

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥

नारकाणां च द्वितीयादिषु भूमिषु पूर्वा पूर्वा परा स्थितिरनन्तरा परतः परतोऽपरा भवन्ति, तद्यथा—रत्नप्रभायां नारकाणामेकं सागरोपमं परा स्थितिः सा जघन्या शर्कराप्रभायाम्, त्रीणि सागरोपमाणि परा स्थितिः शर्कराप्रभायां सा जघन्या वालुकाप्रभायामिति, एवं सर्वासु, तमःप्रभायां द्वाविंशतिः सागरोपमाणि परा स्थितिः सा जघन्या महातमःप्रभायामिति ॥

दश वर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ४४ ॥

प्रथमायां भूमौ नारकाणां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः॥

भवनेषु च ॥ ४५ ॥

भवनवासिनां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥

व्यन्तराणां च ॥ ४६ ॥

व्यन्तराणां च देवानां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः॥

परा पल्योपमम् ॥ ४७ ॥

व्यन्तराणां परा स्थितिः पल्योपमं भवति ॥

ज्योतिष्काणामधिकम् ॥ ४८ ॥

ज्योतिष्काणां देवानामधिकं पल्योपमं परा स्थितिर्भवति ॥

ग्रहाणामेकम् ॥ ४९ ॥

ग्रहाणामेकं पल्योपमं परा स्थितिर्भवति ॥

नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥

नक्षत्राणां देवानां पल्योपममर्धं परा स्थितिर्भवति ॥

तारकाणां चतुर्भागः ॥ ५१ ॥

तारकाणां च पल्योपमचतुर्भागः परा स्थितिः ॥

जघन्या त्वष्टभागः ॥ ५२ ॥

तारकाणां तु जघन्या स्थितिः पल्योपमाष्टभागः ॥

चतुर्भागः शेषाणाम् ॥ ५३ ॥

तारकाभ्यः शेषाणां ज्योतिष्काणां चतुर्भागः पल्योपमस्या-परा स्थितिः ॥

इति तत्त्वार्थधिगमाख्येऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे देवगति-प्रदर्शनो नाम चतुर्थोऽध्याय समाप्तः[1] ॥

१ आचार्यहरिभद्रोद्धृतायां चतुर्थोऽध्यायः। (हारि० वृत्तौ)

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्ता जीवाः, अजीवान्वक्ष्यामः—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायः पुद्गलास्तिकाय इत्यजीवकायाः, तान् लक्षणतः परस्ताद्वक्ष्यामः, कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्धासमयप्रतिषेधार्थं च ॥

द्रव्याणि जीवाश्च ॥ २ ॥

(ये हा.) एते धर्मादयश्चत्वारो प्राणिनश्च (जीवाश्च हा.) पञ्च द्रव्याणि च (नेदं हा.) भवन्तीति, उक्तं हि 'मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु' 'सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्ये'ति ॥

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ३ ॥

एतानि द्रव्याणि नित्यानि भवन्ति, 'तद्भावाव्ययं नित्य'मिति वक्ष्यते। अवस्थितानि च, न हि कदाचित् पञ्चत्वं भूतार्थत्वं च व्यभिचरन्ति। अरूपाणि च, नैषां रूपमस्तीति, रूपं मूर्तिः, मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति ॥

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ४ ॥

पुद्गला एव रूपिणो भवन्ति, रूपमेषामस्ति एषु वाऽस्तीति रूपिणः ॥

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥

आ आकाशाद्धर्मादीन्येकद्रव्याण्येव भवन्ति, पुद्गलजीवास्त्वनेकद्रव्याणीति ॥

निष्क्रियाणि च ॥ ६ ॥

आ आकाशादेव धर्मादीनि निष्क्रियाणि भवन्ति, पुद्गलजीवास्तु क्रियावन्तः, क्रियेति गतिकर्माह ॥ अत्राह—उक्तं भवता प्रदेशावयवबहुत्वं कायसंज्ञमिति, तस्मात् क एषां धर्मादीनां प्रदे-

शावयवनियम इति?, अत्रोच्यते—सर्वेषां प्रदेशाः सन्ति अन्यत्र परमाणोः, अवयवास्तु स्कन्धानामेव, वक्ष्यते हि 'अणवः स्कन्धाश्च' 'संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्त' इति ॥ तत्र—

असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः ॥ ७ ॥

प्रदेशो नामापेक्षिकः, सर्वसूक्ष्मस्तु परमाणोरवगाह इति ॥

जीवस्य च ॥ ८ ॥

एकजीवस्य चासङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्तीति ॥

आकाशस्यानन्ता ॥ ९ ॥

लोकालोकाकाशस्यानन्ताः प्रदेशाः, लोकाकाशस्य तु धर्माधर्मैकजीवैस्तुल्याः ॥

सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताश्च पुद्गलानां प्रदेशा भवन्ति, अनन्ता इति वर्तते ॥

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न भवन्ति, अनादिरमध्योऽप्रदेशो हि परमाणुः ॥

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अवगाहिनामवगाहो लोकाकाशे भवति ॥

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहो भवतीति ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

अप्रदेशसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामेकादिष्वाकाशप्रदेशेषु भाज्योऽवगाहः, भाज्यो विभाज्यो विकल्प्य इत्यनर्थान्तरम्, तद्यथा—परमाणोरेकस्मिन्नेव प्रदेशे, द्व्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च, त्र्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु च, एवं चतुरणुकादीनां सङ्ख्येयासङ्ख्येयप्रदेशस्यैकादिषु सङ्ख्येयेष्वसङ्ख्येयेषु च, अनन्तप्रदेशस्य च ॥

असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशप्रदेशानामसङ्ख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भ-

र्वति, आ सर्वलोकादिति ॥ अत्राह–को हेतुरसङ्ख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भवतीति?, अत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

जीवस्य हि प्रदेशानां संहारविसर्गाविष्टौ प्रदीपस्येव, तद्यथा–तैलवर्त्यग्न्युपादानप्रवृद्धः प्रदीपो महतीमपि कूटागारशालां प्रकाशयति अण्वीमपि माणिकावृतः माणिकां द्रोणावृतो द्रोणं आढकावृतश्चाढकं प्रस्थावृतः प्रस्थं पाण्यावृतो पाणिमिति, एवमेव प्रदेशानां संहारविसर्गाभ्यां जीवो महान्तमणुं वा पञ्चविधं शरीरस्कन्धं धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवप्रदेशसमुदायं व्याप्नोतीति, अवगाहत इत्यर्थः, धर्माधर्माकाशजीवानां परस्परेण पुद्गलेषु च वृत्तिर्न विरुध्यतेऽमूर्तत्वात् ॥ अत्राह–सति प्रदेशसंहारविसर्गसंभवे कस्मादसङ्ख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भवति, नैकप्रदेशादिष्विति?, अत्रोच्यते–सयोगत्वात् संसारिणां चरमशरीरत्रिभागहीनावगाहित्वाच्च (०हीनत्वाच्च हा०) सिद्धानामिति ॥ अत्राह–उक्तं भवता धर्मादीनस्तिकायान् परस्ताल्लक्षणतो वक्ष्याम इति, तत्किमेषां लक्षणमिति?, अत्रोच्यते—

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

गतिमतां गतेः स्थितिमतां च स्थितेः उपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारो यथासङ्ख्यम्, उपग्रहो निमित्तमपेक्षा कारणं हेतुरित्यनर्थान्तरम्, उपकारः प्रयोजनं गुणोऽर्थ इत्यनर्थान्तरम् ॥

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

अवगाहिनां धर्माधर्मपुद्गलजीवानामवगाह आकाशस्योपकारः। धर्माधर्मयोरन्तःप्रवेशसंभवेन पुद्गलजीवानां संयोगविभागैश्चेति॥

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

पञ्चविधानि शरीराण्यौदारिकादीनि वाङ्मनः प्राणापानाविति पुद्गलानामुपकारः, तत्र शरीराणि यथोक्तानि, प्राणापानौ च नामकर्मणि व्याख्यातौ, द्वीन्द्रियादयो जिह्वेन्द्रिययोगाद्भाषात्वेन गृह्णन्ति, नान्ये, संज्ञिनश्च मनस्त्वेन गृह्णन्ति, नान्य इति,

वक्ष्यते हि 'सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते' इति ॥ किं चान्यत्—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सुखोपग्रहो दुःखोपग्रहो जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्चेति पुद्गलानामुपकारः, तद्यथा—इष्टाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः सुखस्योपकारः, अनिष्टा दुःखस्य, स्नानाच्छादनानुलेपनभोजनादीनि विधिप्रयुक्तानि जीवितस्यानपवर्तनं चायुष्कस्य, विषशस्त्राग्न्यादीनि मरणस्यापवर्तनं चायुष्कस्य ॥ अत्राह—उपपन्नं तावदेतत् सोपक्रमाणामपवर्तनीयायुषाम्, अथानपवर्त्यायुषां कथमिति ?, अत्रोच्यते—तेषामपि जीवितमरणोपग्रहः पुद्गलानामुपकारः, कथमिति चेत्तदुच्यते, कर्मणः स्थितिक्षयाभ्याम्, कर्म हि पौद्गलमिति, आहारश्च त्रिविधः सर्वेषामेवोपकुरुते, किं कारणम् ?, शरीरस्थित्युपचयबलवृद्धिप्रीत्यर्थं ह्याहार इति ॥ अत्राह—गृह्णीमस्तावद्धर्माधर्माकाशपुद्गला जीवद्रव्याणामुपकुर्वन्तीति, अथ जीवानां क उपकार इति?, अत्रोच्यते—

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्य हिताहितोपदेशाभ्यामुपग्रहो जीवानामिति॥ अत्राह—अथ कालस्योपकारः क इति ? अत्रोच्यते—

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२॥

तद्यथा—सर्वभावानां वर्तना कालाश्रया वृत्तिः, वर्तना उत्पत्तिः स्थितिः (अथितति: ह्रा.) प्रथमसमयाश्रया इत्यर्थः । परिणामो द्विविधः—अनादिरादिमांश्च, तं परस्ताद्वक्ष्यामः। क्रिया गतिः, सा त्रिविधा—प्रयोगगतिर्विस्रसागतिर्मिश्रिकेति। परत्वापरत्वे त्रिविधे—प्रशंसाकृते क्षेत्रकृते कालकृते इति, तत्र प्रशंसाकृते परो धर्मः परं ज्ञानं अपरः अधर्मः अपरमज्ञानमिति, क्षेत्रकृते एकदिक्कालावस्थितयोर्विप्रकृष्टः परो भवति सन्निकृष्टोऽपरः, कालकृते द्विरष्टवर्षाद्वर्षशतिकः परो भवति, वर्षशतिकाद्विरष्टवर्षोऽपरो भवति। तदेवं प्रशंसाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे वर्जयित्वा वर्तनादीनि

(०दयः सर्वे कालकृता हा०) कालस्योपकार इति। अत्राह–उक्तं भवता शरीरादीनि पुद्गलानामुपकार इति, पुद्गलानिति (०ला इति हा०) च तन्त्रान्तरीया जीवान् परिभाषन्ते, स्पर्शादिरहिताश्चान्ये, तत्कथमेतदिति, (स्पर्शेत्यादि न हा०) अत्रोच्यते, एतदादिविप्रतिपत्तिप्रतिषेधार्थं विशेषवचनविवक्षया चेदमुच्यते—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शः रसः गन्धः वर्ण इत्येवंलक्षणाः पुद्गला भवन्ति, तत्र स्पर्शोऽष्टविधः–कठिनो मृदुर्गुरुर्लघुः शीत उष्णः स्निग्धः रूक्ष इति, रसः पञ्चविधः–तिक्तः कटुः कषायोऽम्लो मधुर इति, गन्धो द्विविधः–सुरभिरसुरभिश्च, वर्णः पञ्चविधः–कृष्णो नीलो लोहितः पीतः शुक्ल इति ॥ किंचान्यत्—

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

तत्र शब्दः षड्विधः–ततो विततो घनः शुषिरो घर्षो भाष इति। बन्धस्त्रिविधः–प्रयोगबन्धो विस्रसाबन्धो मिश्र इति, स्निग्धरूक्षत्वाद्भवतीति वक्ष्यते। सौक्ष्म्यं द्विविधम्–अन्त्यमापेक्षिकं च, अन्त्यं परमाणुष्वेव, आपेक्षिकं द्व्यणुकादिषु संघातपरिणामापेक्षं भवति, तद्यथा–आमलकाद्बदरमिति। स्थौल्यमपि द्विविधम्–अन्त्यमापेक्षिकं च, संघातपरिणामापेक्षमेव भवति, तत्रान्त्यं सर्वलोकव्यापिनि महास्कन्धे भवति, आपेक्षिकं बदरादिभ्य आमलकादिष्विति। संस्थानमनेकविधम्–दीर्घह्रस्वाद्यनित्थंत्वपर्यन्तम्। भेदः पञ्चविधः–औत्कारिकः चौर्णिकः खण्डः प्रतरः अनुतट इति। तमश्छायातपोद्योताश्च परिणामजाः। सर्व एवैते स्पर्शादयः पुद्गलेष्वेव भवन्तीत्यतः पुद्गलास्तद्वन्तः ॥ अत्राह–किमर्थं स्पर्शादीनां शब्दादीनां च पृथक्सूत्रकरणमिति?, अत्रोच्यते, स्पर्शादयः परमाणुषु स्कन्धेषु च परिणामजा एव भवन्तीति, शब्दादयस्तु स्कन्धेष्वेव भवन्त्यनेकनिमित्ताश्चेत्यतः पृथक्करणम्॥ त एते पुद्गलाः समासतो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा—

अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

उक्तं च—कारणमेव (०मत्र हा०) तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥१॥ इति । तत्राणवोऽबद्धाः, स्कन्धास्तु बद्धा एव ॥ अत्राह—कथं पुनरेतद्वैविध्यं भवतीति?, अत्रोच्यते—स्कन्धास्तावत्

संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

संघाताद्भेदात्संघातभेदादिति, एभ्यस्त्रिभ्यः (एभ्यो हा०) कारणेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्ते द्विप्रदेशादयः, तद्यथा—द्वयोः परमाण्वोः संघाताद् द्विप्रदेशः, द्विप्रदेशस्याणोश्च संघातात्त्रिप्रदेशः, एवं संख्येयानामसंख्येयानामनन्तानामनन्तानन्तानां च प्रदेशानां संघातात् (तु हा०) तावत्प्रदेशाः। एषामेव भेदाद्विप्रदेशपर्यन्ताः । एत एव संघातभेदाभ्यामेकसामयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, अन्यस्य संघातेनान्यतो भेदेनेति ॥ अत्राह—अथ परमाणुः कथमुत्पद्यत इति?, अत्रोच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

भेदादेव परमाणुरुत्पद्यते, न संघातादिति (०त् न संघातभेदात् हा०) ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः ॥ २८ ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, अचाक्षुषास्तु यथोक्तात्संघाताद्भेदात्संघातभेदाच्चेति ॥ अत्राह—धर्मादीनि सन्तीति कथं गृह्णीम इति?, अत्रोच्यते, लक्षणतः॥ किं च सतो लक्षणमिति?, अत्रोच्यते—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

उत्पादव्ययौ ध्रौव्यं च युक्तं सतो लक्षणम्, यदुत्पद्यते यद्व्येति यच्च ध्रुवं तत्सत्, अतोऽन्यदसदिति ॥ (उत्पादव्ययौ ध्रौव्यं च सतो लक्षणम्, यदिह मनुष्यत्वादिना पर्यायेणाव्ययत आत्मनो देवत्वादिना पर्यायेणोत्पादः, एकान्तध्रौव्ये(ध्रुवे हा.) आत्मनि तत्तथैकस्वभावतयाऽवस्थाभेदानुपपत्तेः, एवं च संसाराप-

वर्गभेदाभावः, कल्पितत्वेऽस्य निःस्वभावतयाऽनुपलब्धिप्रसङ्गात्, (०या तथातु हा.) कल्पितः, सस्वभावत्वे (तस्य) त्वेकान्तध्रौव्याभावस्तस्यैव तथाभवनादिति, तत्तत्स्वभावतया विरोधाभावात्तथोपलब्धिसिद्धेः, तद्भ्रान्तत्वे प्रमाणाभावः, योगिज्ञानप्रमाणाभ्युपगमे त्वभ्रान्तस्तदवस्थाभेदः, इत्थं नैतत्, अन्यथा न मनुष्यादेर्देवत्वादीति, एवं यमादिपालनानर्थक्यम्, एवं न सन्ति अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति आगमवचनं वचनमात्रम्, एवमेकान्ताध्रौव्येऽपि सर्वथा तदभावापत्तेः, तत्त्वतोऽहेतुकत्वमेवावस्थान्तरमिति सर्वदा तद्भावाभावप्रसङ्गः अहेतुकत्वाविशेषात्। (न हेतुस्वभावतयोर्ध्वं तद्भावः, तत्स्वभावतयैकान्तेन ध्रौव्यसिद्धेः न हा.) यदा हि हेतोरेवासौ स्वभावो यत्तदनन्तरं तद्भावस्तदा ध्रुवोऽन्वयस्तस्यैव तथाभवनात्, एवं च (एवमेव च हा.) तुलोन्नामावनामवद्धेतुफलयोर्युगपद्व्ययोत्पादसिद्धिरन्यथा न (०थाव्य हा.) तत्त्वनिरिक्तेतरविकल्पाभ्यामयोगात् (तदयोगात् हा.) तत्र मनुष्यादेर्देवत्वमित्यायातं मार्गवैफल्यमागमस्येति, एवं (च हा.) सम्यग्दृष्टिः सम्यक्संकल्पः सम्यग्वाग् सम्यग्मार्गः सम्यगाजीवः सम्यग्व्यायामः सम्यक्स्मृतिः सम्यक्समाधिरिति वाग्वैयर्थ्यम्, एवं घटव्ययवत्या मृदः कपालोत्पादभावात् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति, एकान्तध्रौव्ये तत्तथैकस्वभावतयाऽवस्थाभेदानुपपत्तेः, समानं पूर्वेण, एवमेतद्व्यवहारतः तथा मनुष्यादिस्थितिद्रव्यमधिकृत्य दर्शितम्, निश्चयतस्तु प्रतिसमयमुत्पादादिमत्तथा भेदसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, यथाह (०दा. हा.) सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः। सत्योश्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥१॥ नरकादिगतिविभेदो भेदः संसारमोक्षयोश्चैव। हिंसादिस्तद्धेतुः सम्यक्त्वादिश्च मुक्त्य इति ॥२॥ उत्पादादियुते खलु वस्तुन्येतदुपपद्यते सर्वम्। तद्रहिते तदभावात् सर्वमपि न युज्यते नीत्या ॥३॥ निरुपादानो

न भवत्युत्पादो नापि तादवस्थ्येऽस्य । तद्विक्रिययापि (तु हा.) तथा त्रितययुतेऽस्मिन् भवत्येपः ॥४॥ सिद्धत्वेनोत्पादो व्ययोऽस्य संसारभावतः ज्ञेयः। जीवत्वेन ध्रौव्यं त्रितययुतं सर्वमेव (मेव खलु हा.) तु ॥५॥ इति हा०) अत्राह—गृह्णीमस्तावदेव लक्षणं (तत्र हा.) सदिति, इदं तु वाच्यं—तत्किं नित्यमाहोस्विदनित्यमिति?, अत्रोच्यते—

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३० ॥

यत्सतो भावान्न व्येति न व्येष्यति तन्नित्यमिति ॥

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सच्च (तच्च हा.) त्रिविधमपि नित्यं च उभे अपि अर्पितानर्पितसिद्धेः, अर्पितं व्यावहारिकमनर्पितमव्यावहारिकं चेत्यर्थः, तच्च (०त्र हा) सच्चतुर्विधम्, तद्यथा—द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकमुत्पन्नास्तिकं पर्यायास्तिकमिति, एषामर्थपदानि द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत्, असन्नाम नास्त्येव द्रव्यास्तिकस्य। मातृकापदास्तिकस्यापि, मातृकापदं वा मातृकापदे वा मातृकापदानि वा सत्, अमातृकापदं वा अमातृकापदे वा अमातृकापदानि वा असत्। उत्पन्नास्तिकस्य, उत्पन्नं वोत्पन्ने वोत्पन्नानि वा सत्, अनुत्पन्नं वाऽनुत्पन्ने वाऽनुत्पन्नानि वाऽसत्। अर्पितेऽनुपनीते न वाच्यं सदित्यसदिति वा, पर्यायास्तिकस्य सद्भावपर्याये वा सद्भावपर्याययोर्वा सद्भावपर्यायेपु वा आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत्, (सती सन्ति हा.) असद्भावपर्याये वा असद्भावपर्याययोर्वा असद्भावपर्यायेपु वा आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वाऽसत् (अतः स्यान्नास्ति), तदुभयपर्याये वा तदुभयपर्याययोर्वा तदुभयपर्यायेपु वा आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा न वाच्यं सदित्यसदिति वा, देशादेशेन विकल्पयितव्यमिति॥ अत्राह—उक्तं भवता 'संघातभेदेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्त' इति, तत्किं संयोगमात्रादेव संघातो भवति?, आहोस्विदस्ति (०स्त्यत्र हा०) कश्चिद्विशेष (०त् प्रतिवि० हा०) इति?, अत्रोच्यते, सति संयोगे

बद्धस्य संघातो भवतीति ॥ अत्राह–अथ कथं बन्धो भवतीति?, अत्रोच्यते—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३२ ॥

स्निग्धरूक्षयोः पुद्गलयोः स्पृष्टयोर्बन्धो भवतीति ॥ अत्राह–किमेष एकान्त इति?, अत्रोच्यते—

न जघन्यगुणानाम् ॥ ३३ ॥

जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यगुणरूक्षाणां च परस्परेण बन्धो न भवतीति ॥ अत्राह–उक्तं भवता जघन्यगुणवर्जानां स्निग्धानां रूक्षेण रूक्षाणां च स्निग्धेन सह बन्धो भवतीति, अथ तुल्यगुणयोः किमत्यन्तप्रतिषेध इति?, अत्रोच्यते, न जघन्यगुणानामित्यधिकृत्येदमुच्यते—

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३४ ॥

गुणसाम्ये सति सदृशानां बन्धो न भवति, तद्यथा–तुल्यगुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षेणेति। अत्राह–सदृशग्रहणं किमपेक्षत इति?, अत्रोच्यते–गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति ॥ अत्राह–किमविशेषेण गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति?, अत्रोच्यते—

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

द्व्यधिकादिगुणानां तु सदृशानां बन्धो भवति, तद्यथा–स्निग्धस्य द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेन, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्य स्निग्धेन, रूक्षस्यापि द्विगुणाद्यधिकरूक्षेण, द्विगुणाद्यधिकरूक्षस्य रूक्षेण, एकादिगुणाधिकयोस्तु सदृशयोर्बन्धो न भवति, अत्र तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषणार्थः, प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥ अत्राह–परमाणुषु स्कन्धेषु च ये स्पर्शादयो गुणास्ते किं व्यवस्थितास्तेषु आहोस्विदव्यवस्थिता इति?, अत्रोच्यते–अव्यवस्थिताः, कुतः?, परिणामात् ॥ अत्राह–द्वयोरपि बध्यमानयोर्गुणवत्त्वे सति कथं परिणामो भवतीति?, उच्यते—

बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३६ ॥

बन्धे सति समगुणस्य समगुणः परिणामको भवति, अधिकगुणो हीनस्येति (हीनगुणस्येति हा.) ॥ अत्राह—उक्तं भवता 'द्रव्याणि जीवाश्चे'ति, तत् किमुद्देशत एव द्रव्याणां प्रसिद्धिः आहोस्विल्लक्षणतोऽपीति ?, अत्रोच्यते—लक्षणतोऽपि प्रसिद्धिः, तदुच्यते—

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३७ ॥

गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः, भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः, तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्, गुणपर्याया अस्य सन्ति अस्मिन् वा सन्तीति गुणपर्यायवत् ॥

कालश्चेत्येके ॥ ३८ ॥

एके त्वाचार्या व्याचक्षते—कालोऽपि द्रव्यमिति ॥

सोऽनन्तसमयः ॥ ३९ ॥

स चैष कालोऽनन्तसमयः, तत्रैक एव वर्तमानसमयः, अतीतानागतयोस्त्वानन्त्यम् ॥ अत्राह—उक्तं भवता 'गुणपर्यायवद्द्रव्य'मिति, तत्र के गुणा इति ?, अत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

द्रव्यमेषामाश्रय इति द्रव्याश्रयाः, नेषां गुणाः सन्तीति निर्गुणाः ॥ अत्राह—उक्तं भवता 'बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ' इति, तत्र कः परिणाम इति ?, अत्रोच्यते—

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

धर्मादीनां द्रव्याणां यथोक्तानां च गुणानां स्वभावः स्वतत्त्वं परिणामः ॥ स द्विविधः—

अनादिरादिमांश्च ॥ ४२ ॥

तत्रानादिररूपिषु (०पे हा.) धर्माधर्माकाशजीवेष्विति ।

रूपिष्वादिमान् ॥ ४३ ॥

रूपिषु तु द्रव्येषु आदिमान् परिणामोऽनेकविधः स्पर्शपरिणामादिरिति ॥

योगोपयोगौ जीवेषु ॥ ४४ ॥

जीवेष्वरूपिष्वपि सत्सु योगोपयोगौ परिणामावादिमन्तौ भवतः, तत्रोपयोगः पूर्वोक्तः, योगस्तु परस्ताद्वक्ष्यते ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अत्राह—उक्ता जीवाजीवाः, अथास्रवः क इत्यास्रवप्रसिद्ध्यर्थमिदं प्रक्रम्यते—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायिकं कर्म वाचिकं कर्म मानसं कर्म इत्येष त्रिविधो योगो भवति, स एकशो द्विविधः—शुभश्चाशुभश्च, तत्राशुभो हिंसास्तेयाब्रह्मादीनि कायिकः, सावद्यानृतपरुषपिशुनादीनि वाचिकः, अभिध्याव्यापादेर्ष्यासूयादीनि मानसः। अतो विपरीतः शुभ इति॥

स आस्रवः ॥ २ ॥

स एष त्रिविधोऽपि योग आस्रवसंज्ञो भवति, शुभाशुभयोः कर्मणोरास्रवणादास्रवः सरःसलिलावाहनिर्वाहिस्रोतोवत् ॥

शुभः पुण्यस्य ॥ ३ ॥

शुभो योगः पुण्यस्यास्रवो भवति ॥

अशुभः पापस्य ॥ ४ ॥ (नेदं हा०)

तत्र सद्वेद्यादि पुण्यं वक्ष्यते, शेषं पापमिति ॥ (सूत्रमिदं हा.)

सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ५ ॥

स एष त्रिविधोऽपि योगः सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोरास्रवो भवति, यथासङ्ख्यं यथासम्भवं च सकषायस्य योगः साम्परायिकस्य, अ(न्योऽ)कषायस्यैवैकसमयस्थितेः ॥

अव्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ६ ॥

पूर्वस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यात्साम्परायिकस्याह, साम्परायिकस्यास्रवभेदाः पञ्च चत्वारः पञ्च पञ्चविंशतिरिति भवन्ति ॥ पञ्च हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाः प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा इत्येवमादयो वक्ष्यंते। चत्वारः क्रोधमानमायालोभा अनन्तानुबन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते। पञ्च प्रमत्तस्येन्द्रियाणि। पञ्चविंशतिः क्रियाः, तत्रेमे क्रियाप्रत्यया यथासङ्ख्यं प्रत्येतव्याः, तद्यथा—सम्यक्त्वमिथ्यात्वप्रयोगसमादानेर्यापथाः कायाधिकरणप्रदोषपरितापनप्राणातिपाताः दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसमन्तानुपातानाभोगाः स्वहस्तनिसर्गविदारणानयनानवकाङ्क्षा आरम्भपरिग्रहमायामिथ्यादर्शनाप्रत्याख्यानक्रिया इति ॥

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ७ ॥

सांपरायिकास्रवाणां एषामेकोनचत्वारिंशत्साम्परायिकाणां (रिंशतां सा०) तीव्रभावात् मन्दभावाज्ज्ञातभावादज्ञातभावाद्वीर्यविशेषादधिकरणविशेषाच्च विशेषो भवति, लघुर्लघुतरो लघुतमस्तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतम इति, तद्विशेषाच्च बन्धविशेषो भवति॥ अत्राह—तीव्रमन्दादयो भावा लोकप्रतीताः, वीर्यं च जीवस्य क्षायोपशमिकः क्षायिको वा भाव इत्युक्तम्, अथाधिकरणं किमिति?, अत्रोच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ८ ॥

अधिकरणं द्विविधम्—द्रव्याधिकरणं, भावाधिकरणं च, तत्र द्रव्याधिकरणं छेदनभेदनादि शस्त्रं च दशविधम्, भावाधिकरणमष्टोत्तरशतविधम्, एतदुभयं जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं च। तत्र—

आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ९ ॥

आद्यमिति सूत्रक्रमप्रामाण्याज्जीवाधिकरणमाह, तत् समासतस्त्रिविधम्—संरम्भः समारम्भ आरम्भ इति। एतत्पुनरेकशः (रेकैकशः हा.) कायवाङ्मनोयोगविशेषात् त्रिविधं भवति, तद्यथा—कायसंरम्भः वाक्संरम्भः मनःसंरम्भः कायसमारम्भः वाक्समा-

रम्भः मनःसमारम्भः कायारम्भः वागारम्भः मनआरम्भ इति। एतदप्येकशः कृतकारितानुमतविशेषात् त्रिविधं भवति. तद्यथा— कृतकायसंरम्भः कारितकायसंरम्भः अनुमतकायसंरम्भः कृतवाक्संरम्भः कारितवाक्संरम्भः अनुमतवाक्संरम्भः कृतमनःसंरम्भः कारितमनःसंरम्भः अनुमतमनःसंरम्भः, एवं समारम्भारम्भावपि। तदपि पुनरेकशः कषायविशेषाच्चतुर्विधम्, तद्यथा—क्रोधकृतकायसंरम्भः मानकृतकायसंरम्भः मायाकृतकायसंरम्भः लोभकृतकायसंरम्भः क्रोधकारितकायसंरम्भः मानकारितकायसंरम्भः मायाकारितकायसंरम्भः लोभकारितकायसंरम्भः क्रोधानुमतकायसंरम्भः मानानुमतकायसंरम्भ मायानुमतकायसंरम्भः लोभानुमतकायसंरम्भः, एवं वाङ्मनोयोगाभ्यामपि वक्तव्यम्, तथा समारम्भारम्भौ। तदेवं जीवाधिकरणं समासेनैकशः षट्त्रिंशद्विकल्पं भवति, त्रिविधमप्यष्टोत्तरशतविकल्पं भवतीति॥ संरम्भः सकषायः परितापनया भवेत्समारम्भः। आरम्भः प्राणिवधः त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः॥१॥ अत्राह—अथाजीवाधिकरणं किमिति?, अत्रोच्यते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ १० ॥

परमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादजीवाधिकरणमाह, तत् समासतश्चतुर्विधम्, तद्यथा—निर्वर्तना निक्षेपः संयोगो निसर्ग इति। तत्र निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधम्—मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं च, तत्र मूलगुणनिर्वर्तना पञ्च शरीराणि वाङ्मनःप्राणापानाश्च, उत्तरगुणनिर्वर्तना काष्ठपुस्तचित्रकर्मादीनि। निक्षेपाधिकरणं चतुर्विधम्, तद्यथा—अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुष्प्रमार्जितनिक्षेपाधिकरणं सहसानिक्षेपाधिकरणमनाभोगनिक्षेपाधिकरणमिति। संयोगाधिकरणं द्विविधम्—भक्तपानसंयोजनाधिकरणमुपकरणसंयोजनाधिकरणं च। निसर्गाधिकरणं त्रिविधम्—कायनिसर्गाधिकरणं वाङ्निसर्गाधिकरणं मनोनिस-

र्गाधिकरणमिति ॥ अत्राह—उक्तं भवता सकषायाकषाययोर्योगः साम्परायिकेर्यापथयोरास्रव इति, साम्परायिकं चाष्टविधं वक्ष्यते, तत् किं सर्वस्याविशिष्ट आस्रवः आहोस्वित्प्रतिविशेषोऽस्तीति?, अत्रोच्यते—सत्यपि योगत्वाविशेषे प्रकृतिं प्रकृतिं प्राप्यास्रवविशेषो भवति, तद्यथा—

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ ११ ॥

आश्रवो (न हा.) ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानां च प्रदोषो निह्नवो मात्सर्यमन्तराय आसादन उपघात इति ज्ञानावरणास्रवा भवन्ति, एतैर्हि ज्ञानावरणं कर्म बध्यते, एवमेव दर्शनावरणस्येति ॥

दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

दुःखं शोकस्ताप आक्रन्दनं वधः परिदेवनमित्यात्मसंस्थानि परस्य क्रियमाणान्युभयोश्च क्रियमाणान्यसद्वेद्यस्यास्रवा भवन्तीति।

भूतव्रत्यनुकम्पा दानं सरागसंयमादि योगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १३ ॥

सर्वभूतानुकम्पा अगारिष्वनगारिषु च व्रतिष्वनुकम्पाविशेषो दानं सरागसंयमः संयमासंयमोऽकामनिर्जरा बालतपो योगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्यास्रवा भवन्ति ॥

केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥१४॥

भगवतां परमर्षीणां केवलिनामर्हत्प्रोक्तस्य च साङ्गोपाङ्गस्य श्रुतस्य चातुर्वर्णस्य सङ्घस्य पञ्चमहाव्रतसाधनस्य (पंचमहाव्रतस्य हा०) चतुर्विधानां च देवानामवर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवावहा इति ॥

कषायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १५ ॥

कषायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो भवति ॥

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ॥ १६ ॥

बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नारकस्यायुष आस्रवो भवति

(०वा भवंति हा.) ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १७ ॥

माया तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो भवति ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ॥ १८ ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्यायुष आस्रवो भवति ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां नारकतैर्यग्योनमानुषाणामायुषामास्रवो भवति, यथोक्तानि च ॥ अथ दैवस्यायुषः क आस्रव इति?, अत्रोच्यते—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

संयमो विरतिर्व्रतमित्यनर्थान्तरम्। हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतमिति वक्ष्यते। संयमासंयमो देशविरतिरणुव्रतमित्यनर्थान्तरम्, 'देशसर्वतोऽणुमहती' इत्यपि वक्ष्यते। अकामनिर्जरा पराधीनतयाऽनुरोधाच्चाकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरोधश्च। बालतपः, बालो मूढ इत्यनर्थान्तरम् तस्य तपो बालतपः, तच्चाग्निप्रवेशमरुत्प्रपातजलप्रवेशादि। तदेवं सरागसंयमः संयमासंयमादीनि च दैवस्यायुष आस्रवा भवन्तीति ॥ अथ नाम्नः क आस्रवा इति?, अत्रोच्यते—

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥

कायवाङ्मनोयोगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्न आस्रवो भवतीति ॥

विपरीतं शुभस्य ॥ २२ ॥

एतदुभयं विपरीतं शुभस्य नाम्न आस्रवो भवतीति ॥ किंचान्यत्—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारो-

ऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घ-साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचन-भक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्स-लत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य ॥ २३ ॥

परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धिः, विनयसंपन्नता च, शीलव्रतेष्वात्यन्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचारः, अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगः संवेगश्च, यथाशक्तिस्त्यागस्तपश्च, सङ्घस्य साधूनां च समाधिवैयावृत्त्यकरणम्, अर्हत्स्वाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च परमभावविशुद्धियुक्ता भक्तिः, सामायिकादीनामावश्यकानां भावतोऽनुष्ठानस्यापरिहाणिः, सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य निहत्य मानं करणोपदेशाभ्यां प्रभावना, अर्हच्छासनानुष्ठायिनां श्रुतधराणां बालवृद्धतपस्विशैक्षग्लानादीनां च सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहकारित्वं प्रवचनवत्सलत्वमिति, एते गुणाः समस्ता व्यस्ता वा तीर्थकरनाम्न आस्रवा भवन्तीति॥

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २४ ॥

परनिन्दात्मप्रशंसा सद्गुणाच्छादनमसद्गुणोद्भावनं आत्मपरोभयस्थं नीचैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति॥

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २५ ॥

उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यादुच्चैर्गोत्रस्याह, नीचैर्गोत्रास्रवविपर्ययो नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकश्चोच्चैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति॥

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २६ ॥

दानादीनां विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवो भवतीति, एते साम्परायिकस्याष्टविधस्य पृथक् पृथगास्रवविशेषा भवन्तीति॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे भाष्यतः

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः।

अत्राह–उक्तं भवता सद्वेद्यस्यास्रवेषु 'भूतव्रत्यनुकम्पे'ति, तत्र किं व्रतं? को वा व्रतीति?, अत्रोच्यते—

हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१॥

हिंसाया अनृतवचनात् स्तेयादब्रह्मतः परिग्रहाच्च कायवाङ्मनोभिर्विरतिर्व्रतम्, विरतिर्नाम ज्ञात्वाऽभ्युपेत्याकरणम्, अकरणं निवृत्तिरुपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरम् ॥

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

एभ्यो हिंसादिभ्यः एकदेशविरतिरणुव्रतं, सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति ॥

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

तस्य पञ्चविधस्य व्रतस्य स्थैर्यार्थमेकैकस्य पञ्च पञ्च भावना भवन्ति, तद्यथा–अहिंसायास्तावदीर्यासमितिर्मनोगुप्तिरेषणासमितिरादाननिक्षेपणासमितिरालोकितपानभोजनमिति । सत्यवचनस्यानुवीचिभाषणं क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानमभीरुत्वं हास्यप्रत्याख्यानमिति। अस्तेयस्यानुवीच्यवग्रहयाचनमभीक्ष्णावग्रहयाचनमेतावदित्यवग्रहावधारणं समानधार्मिकेभ्योऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितपानभोजनमिति। ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीपशुपण्डकसंसक्तशयनासनवर्जनं रागसंयुक्तस्त्रीकथावर्जनं स्त्रीणां मनोहरेन्द्रियालोकनवर्जनं पूर्वरतानुस्मरणवर्जनं प्रणीतरसभोजनवर्जनमिति। आकिञ्चनस्य पञ्चानामिन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां मनोज्ञानां प्राप्तौ गार्द्ध्यवर्जनममनोज्ञानां प्राप्तौ द्वेषवर्जनमिति। किंचान्यदिति—

हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥

हिंसादिषु पञ्चस्वास्रवेष्विहामुत्र चापायदर्शनमवद्यदर्शनं च

भावयेत्, तद्यथा—हिंसायास्तावत् हिंस्रो हि नित्योद्वेजनीयो नित्यानुबद्धवैरश्च, इहैव वधबंधपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान्। तथाऽनृतवाद्यश्रद्धेयो(०यवचनो हा०) भवति, इहैव जिह्वाछेदादीन् प्रतिलभते, मिथ्याभ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च (०तां तेन हा०) बद्धवैरेभ्यस्तदधिकान् दुःखहेतून् प्राप्नोति प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीत्यनृतवचनाद् व्युपरमः श्रेयान्। तथा स्तेनः परद्रव्यहरणप्रसक्तमतिः सर्वस्योद्वेजनीयो भवतीति, इहैव चाभिघातवधबन्धनहस्तपादकर्णनासोत्तरोष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणवध्ययातनमारणादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयाद्व्युपरमः श्रेयान्। तथाऽब्रह्मचारी विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तः विप्रकीर्णेन्द्रियो मदान्धो गज इव निरङ्कुशः शर्म नो लभते, मोहाभिभूतश्च कार्याकार्यानभिज्ञो न किंचिदकुशलं नारभते, परदाराभिगमनकृतांश्च इहैव वैरानुबन्धलिङ्गच्छेदनवधबन्धनद्रव्यापहारादीन् प्रतिलभतेऽपायान् प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीत्यब्रह्मणो व्युपरमः श्रेयानिति। तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव मांसपेशीहस्तोऽन्येषां क्रव्याद(०व्याच्छरा० हा०) च्छशकुनानामिहैव तस्करादीनां गम्यो भवति, अर्जनरक्षणक्षयकृतांश्च दोषान् प्राप्नोति, न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्नेः, लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति, प्रेत्य चाशुभां गतिं प्राप्नोति, लुब्धोऽयमिति च गर्हितो भवतीति परिग्रहाद्व्युपरमः श्रेयान्॥ किंचान्यत—

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

दुःखमेव वा हिंसादिषु भावयेत्, यथा ममाप्रियं दुःखमेवं सर्वसत्त्वानामिति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान्। यथा मम मिथ्याभ्याख्यातस्य तीव्रं दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति अनृतवचनाद्व्युपरमः श्रेयान्। यथा ममेष्टद्रव्यवियोगे दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति स्तेयाद्व्युपरमः श्रेयान्। तथा रागद्वेषात्मकत्वान्मैथुनं दुःखमेव, स्यादेतत् स्पर्शनसुखमिति,

तच्च न, कुतः?, व्याधिप्रतीकारत्वात्कण्डूपरिगतवच्च अब्रह्मव्याधिप्रतीकारत्वादसुखे ह्यस्मिन् सुखाभिमानो मूढस्य, तद्यथा—तीव्रया त्वक्छोणितमांसानुगतया कण्ड्वा परिगतात्मा काष्ठशकललोष्टशर्करानखशुक्तिभिर्विच्छिन्नगात्रो रुधिरार्द्रः कण्डूयमानो दुःखमेव सुखमिति मन्यते तद्वन्मैथुनोपसेवीति मैथुनाद्युपरमः श्रेयान्। तथा परिग्रहवानप्राप्तप्राप्तनष्टेषु काङ्क्षारक्षणशोकोद्भवं दुःखमेव प्राप्नोतीति परिग्रहाद्युपरमः श्रेयान्, इत्येवं भावयतो व्रतिनो व्रते स्थैर्यं भवति॥ किंचान्यत्—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ६ ॥

भावयेद्यथासङ्ख्यम्, मैत्रीं सर्वसत्त्वेषु, क्षमेऽहं सर्वसत्त्वानाम्, क्षमयेऽहं सर्वसत्त्वान्, मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु, वैरं मम न केनचिदिति। प्रमोदं गुणाधिकेषु, प्रमोदो नाम विनयप्रयोगो वन्दनस्तुतिवर्णवादवैयावृत्त्यकरणादिभिः सम्यक्त्वज्ञानचारित्रतपोऽधिकेषु साधुषु परात्मोभयकृतपूजाजनितः सर्वेन्द्रियाभिव्यक्तो मनःप्रहर्ष इति। कारुण्यं क्लिश्यमानेषु, कारुण्यमनुकम्पा, दीनानुग्रह इत्यर्थः, तन्महामोहाभिभूतेषु मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेषु विषयतर्षाग्निना दन्दह्यमानमानसेषु हिताहितप्राप्तिपरिहारविपरीतप्रवृत्तिषु विविधदुःखार्दितेषु दीनकृपणानाथबालमोमुहवृद्धेषु सत्त्वेषु भावयेत्, तथा हि भावयन् हितोपदेशादिभिस्ताननुगृह्णातीति। माध्यस्थ्यमविनेयेषु, माध्यस्थ्यमौदासीन्यमुपेक्षेत्यनर्थान्तरम्, अविनेया नाम मृत्पिण्डकाष्ठकुड्यभूता ग्रहणधारणविज्ञानेहापोहवियुक्ता महामोहाभिभूता दुष्टावग्राहिताश्च, तेषु माध्यस्थ्यं भावयेत्, न हि तत्र वक्तुर्हितोपदेशसाफल्यं भवति॥ किंचान्यत्—

जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् ॥ ७ ॥

जगत्कायस्वभावौ च भावयेत् संवेगवैराग्यार्थम्, तत्र जगत्स्वभावो द्रव्याणामनाद्यादिमत्परिणामयुक्ताः प्रादुर्भावतिरो-

भावस्थित्यन्यताऽनुग्रहविनाशाः, कायस्वभावोऽनित्यता दुःख-
हेतुत्वं निःसारताऽशुचित्वमिति। एवं ह्यस्य भावयतः संवेगो वैराग्यं च भवति। तत्र संवेगो नाम संसारभीरुत्वमारम्भपरिग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः धर्मे बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे धार्मिकदर्शने च मनःप्रसादः उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति॥ वैराग्यं नाम शरीरभोगसंसारनिर्वेदोपशान्तस्य बाह्याभ्यन्तरेषूपधिष्वनभिष्वङ्ग इति॥ अत्राह—उक्तं भवता हिंसादिभ्यो विरतिर्व्रतमिति, तत्र का हिंसा नामेति?, अत्रोच्यते—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ८ ॥

प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैः प्राणव्यपरोपणं करोति सा हिंसा, हिंसा मारणं प्राणातिपातः प्राणवधः देहान्तरसंक्रामणं प्राणव्यपरोपणमित्यनर्थान्तरम्॥ अत्राह—अथानृतं किमिति?, अत्रोच्यते—

असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥

असदिति सद्भावप्रतिषेधोऽर्थान्तरं गर्हा च। तत्र सद्भावप्रतिषेधो नाम सद्भूतनिह्नवोऽभूतोद्भावनं च, तद्यथा—नास्त्यात्मा नास्ति परलोक इत्यादि भूतनिह्नवः, श्यामाकतण्डुलमात्रोऽयमात्मा अङ्गुष्ठपर्वमात्रोऽयमात्मा आदित्यवर्णो निष्क्रिय इत्येवमाद्यभूतोद्भावनम्। अर्थान्तरं यो गां ब्रवीत्यश्वमश्वं च गौरिति। गर्हेति हिंस्रपारुष्यपैशून्यादियुक्तं वचः सत्यमपि गर्हितमनृतमेव भवतीति॥ अत्राह—अथ स्तेयं किमिति?, अत्रोच्यते—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १० ॥

स्तेयबुद्ध्या परैरदत्तस्य परिगृहीतस्य तृणादेर्द्रव्यजातस्यादानं स्तेयम्॥ अत्राह—अथाब्रह्म किमिति?, अत्रोच्यते—

मैथुनमब्रह्म ॥ ११ ॥

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावो मिथुनकर्म वा मैथुनं तदब्रह्म॥ अत्राह—अथ परिग्रहः क इति?, अत्रोच्यते—

मूर्छा परिग्रहः ॥ १२ ॥

चेतनावत्स्वचेतनेषु च बाह्याभ्यन्तरेषु द्रव्येषु मूर्छा परिग्रहः,

इच्छा प्रार्थना कामोऽभिलापः कांक्षा गार्ध्यं मूर्छेत्यनर्थान्तरम् ॥ अत्राह–गृह्णीमस्तावद्व्रतानि, अथ व्रती क इति ?, अत्रोच्यते—

निःशल्यो व्रती ॥ १३ ॥

मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यैस्त्रिभिर्वियुक्तो निःशल्यो व्रती भवति, व्रतान्यस्य सन्तीति व्रती, तदेवं निःशल्यो व्रतवान् व्रती भवतीति ॥

अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥

स एप व्रती द्विविधो भवति–अगारी अनगारश्च, श्रावकः श्रमणश्चेत्यर्थः॥ अत्राह–कोऽनयोः प्रतिविशेप इति ?, अत्रोच्यते–

अणुव्रतोऽगारी ॥ १५ ॥

अणून्यस्य व्रतानीत्यणुव्रतः, तदेवमणुव्रतधरः श्रावकोऽगारी व्रती भवति ॥ किंचान्यत्—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ १६ ॥

एभिश्च दिग्व्रतादिभिरुत्तरव्रतैः संपन्नोऽगारी व्रती भवति, तत्र दिग्व्रतं नाम तिर्यगूर्ध्वमधो वा दशानां दिशां यथाशक्ति गमनपरिमाणाभिग्रहः,तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वसावद्ययोगनिक्षेपः। देशव्रतं नामापवरकगृहग्रामसीमादिषु यथाशक्ति प्रविचाराय परिणामाभिग्रहः, तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वसावद्ययोगनिक्षेपः। अनर्थदण्डो नामोपभोगपरिभोगावस्यागारिणो व्रतिनोऽर्थः, तद्व्यतिरिक्तोऽनर्थः, तदर्थो दण्डोऽनर्थदण्डः, तद्विरतिर्व्रतम्। सामायिकं नामाभिगृह्य कालं सर्वसावद्ययोगनिक्षेपः। पौषधोपवासो नाम पौपधे उपवासः पौपधोपवासः, पौपधः पर्वेत्यनर्थान्तरम्, सोऽष्टमीं चतुर्दशीं पञ्चदशीमन्यतमां वा तिथिमभिगृह्य चतुर्थाद्युपवासिना व्यपगतस्नानानुलेपनगन्धमाल्यालंकारेण न्यस्तसर्वसावद्ययोगेन कुशसंस्तारफलकादीनामन्यतमं संस्तारमास्तीर्य स्थानं वीरासननिपद्यानां वाऽन्यतममास्थाय धर्मजागरिकापरेणानुष्टेयो भवति। उपभोग-

परिभोगव्रतं नामाशनपानखाद्यस्वाद्यगन्धमाल्यादीनामाच्छादनप्रावरणालंकारशयनासनगृहयानवाहनादीनां च बहुसावद्यानां वर्जनम्, अल्पसावद्यानामपि परिमाणकरणमिति। अतिथिसंविभागो नाम न्यायागतानां कल्पनीयानामन्नपानादीनां द्रव्याणां देशकालश्रद्धासत्कारक्रमोपेतं परयाऽऽत्मानुग्रहबुद्ध्या संयतेभ्यो दानमिति॥ किंचान्यदिति—

मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥ १७ ॥

कालसंहननदौर्बल्योपसर्गदोषाद्धर्मावश्यकपरिहाणिं वाऽभितो ज्ञात्वाऽवमौदर्यचतुर्थषष्ठाष्टमभक्तादिभिरात्मानं संलिख्य संयमं प्रतिपद्योत्तमव्रतसंपन्नश्चतुर्विधाहारं प्रत्याख्याय यावज्जीवं भावनानुप्रेक्षापरः स्मृतिसमाधिबहुलो मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता उत्तमार्थस्याराधको भवतीति॥ एतानि दिग्व्रतादीनि शीलानि भवन्ति, निःशल्यो व्रतीति वचनादुक्तं भवति—व्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति। तत्र—

शङ्काकांक्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ १८ ॥

शङ्का कांक्षा विचिकित्सा अन्यदृष्टिप्रशंसा संस्तव इत्येते पञ्च सम्यग्दृष्टेरतीचारा भवन्ति, अतिचारो व्यतिक्रमः स्खलनमित्यनर्थान्तरम्। अधिगतजीवाजीवादितत्त्वस्यापि भगवतः शासनं भावतोऽभिप्रपन्नस्यासंहार्यमतेः सम्यग्दृष्टेरर्हत्प्रोक्तेषु अत्यन्तसूक्ष्मेष्वतीन्द्रियेषु केवलागमग्राह्येष्वर्थेषु यः संदेहो भवति 'एवं स्यादेवं न स्या'दिति सा शंका। ऐहलौकिकपारलौकिकेषु विषयेष्वाशंसा कांक्षा, सोऽतिचारः सम्यग्दृष्टेः, कुतः?, कांक्षिता ह्यविचारितगुणदोषः समयमतिक्रामति। विचिकित्सा नाम इदमप्यस्तीदमपीति मतिविप्लुतिः। अन्यदृष्टिरित्यर्हच्छासनव्यतिरिक्तां दृष्टिमाह, सा द्विविधा—अभिगृहीता अनभिगृहीता च, तद्युक्तानां क्रियावादिनामक्रियावादिनामज्ञानिकानां वैनयिकानां च प्रशंसासंस्तवौ सम्यग्दृष्टेरतिचार इति, अत्राह—प्रशंसासं-

स्तवयोः कः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते, ज्ञानदर्शनगुणप्रकर्षोद्भावनं भावतः प्रशंसा, संस्तवस्तु सोपधं निरुपधं भूताभूतगुणवचनमिति ॥

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

व्रतेषु पञ्चसु शीलेषु च सप्तसु पञ्च पञ्चातीचारा भवन्ति, यथाक्रममिति ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः ॥ तद्यथा—

बन्धवधच्छविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥२०॥

त्रसस्थावराणां जीवानां बन्धवधौ त्वक्छेदः काष्ठादीनां पुरुषहस्त्यश्वगोमहिषादीनां चातिभारारोपणं तेषामेव चान्नपाननिरोधः अहिंसाव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २० ॥

एते पञ्च मिथ्योपदेशादयः सत्यवचनस्यातिचारा भवन्ति, तत्र मिथ्योपदेशो नाम प्रमत्तवचनमयथार्थवचनोपदेशो विवादेष्वतिसंधानोपदेश इत्येवमादिः । रहस्याभ्याख्यानं नाम स्त्रीपुंसयोः परस्परेणान्यस्य वा रागसंयुक्तं हास्यक्रीडासङ्गादिभी रहस्येनाभिशंसनम् । कूटलेखक्रिया लोकप्रतीता । न्यासापहारो विस्मरणकृतपरनिक्षेपग्रहणम् । साकारमन्त्रभेदः पैशुन्यं गुह्यमन्त्रभेदश्च ॥

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २२ ॥

एते पञ्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति, तत्र–स्तेनेषु हिरण्यादिप्रयोगः। स्तेनैराहृतस्य द्रव्यस्य मुधा(काण)क्रयेण वा ग्रहणं तदाहृतादानम् । विरुद्धराज्यातिक्रमश्चास्तेयव्रतस्यातिचारः, विरुद्धे हि राज्ये सर्वमेव स्तेययुक्तमादानं भवति । हीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहारः कूटतुलाकूटमानवञ्चनादियुक्तः क्रयो विक्रयो वृद्धिप्रयोगश्च, प्रतिरूपकव्यवहारो नाम सुवर्णरूप्यादीनां द्रव्याणां प्रतिरूपकक्रिया व्याजीकरणानि चेति,

एते पञ्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ २३ ॥

परविवाहकरणमित्वरपरिगृहीतागमनमपरिगृहीतागमनमनङ्गक्रीडा तीव्रकामाभिनिवेश इत्येते पञ्च ब्रह्मचर्यव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २४ ॥

क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रमः हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमः धनधान्यप्रमाणातिक्रमः दासीदासप्रमाणातिक्रमः कुप्यप्रमाणातिक्रम इत्येते पञ्चेच्छापरिमाणव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ॥२५॥

ऊर्ध्वव्यतिक्रमः अधोव्यतिक्रमः तिर्यग्व्यतिक्रमः क्षेत्रवृद्धिः स्मृत्यन्तर्धानमित्येते पञ्च दिग्व्रतस्यातिचारा भवन्ति, स्मृत्यन्तर्धानं नाम स्मृतेर्भ्रंशोऽन्तर्धानमिति ॥

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलप्रक्षेपाः॥२६॥

द्रव्यस्यानयनं प्रेष्यप्रयोगः शब्दानुपातः रूपानुपातः पुद्गलप्रक्षेप इत्येते पञ्च देशव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

कन्दर्पकौकुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ॥ २७ ॥

कन्दर्पः कौकुच्यं मौखर्यमसमीक्ष्याधिकरणमुपभोगाधिकत्वमित्येते पञ्चानर्थदण्डविरतिव्रतस्यातिचारा भवन्ति, तत्र कन्दर्पो नाम रागसंयुक्तोऽसभ्यो वाक्प्रयोगो हास्यं च। कौकुच्यं नाम एतदेवोभयं दुष्टकायप्रचारसंयुक्तम्। मौखर्यमसंबद्धबहुप्रलापित्वम्। असमीक्ष्याधिकरणं लोकप्रतीतम्। उपभोगाधिकत्वं चेति॥

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥

कायदुष्प्रणिधानं वाग्दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानमनादरः स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पञ्च सामायिकव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २९ ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जिते उत्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यादाननिक्षेपौ अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितः संस्तारोपक्रमः अनादरः स्मृत्यनुपस्थानमित्येते पञ्च पौषधोपवासस्यातिचारा भवन्ति ॥

सचित्तसंबद्धसंमिश्राभिषवदुष्पकाहाराः ॥ ३० ॥

सचित्ताहारः सचित्तसंबद्धाहारः सचित्तसंमिश्राहारः अभिषवाहारः दुष्पकाहार इत्येते पञ्चोपभोगव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३१ ॥

अन्नादेर्द्रव्यजातस्य सचित्ते निक्षेपः१ सचित्तपिधानं२ परस्येदमिति परव्यपदेशः३ मात्सर्यं४ कालातिक्रम५ इत्येते पञ्चातिथिसंविभागस्यातिचारा भवन्ति ॥

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि ॥ ३२ ॥

जीविताशंसा मरणाशंसा मित्रानुरागः सुखानुबन्धो निदानकरणमित्येते मारणान्तिकसंलेखनायाः पञ्चातिचारा भवन्ति ॥ तदेतेषु सम्यक्त्वव्रतशीलव्यतिक्रमस्थानेषु पञ्चषष्टिष्वतिचारस्थानेषु अप्रमादो न्याय्य इति ॥ अत्राह–उक्तानि व्रतानि व्रतिनश्च, अथ दानं किमिति ?, अत्रोच्यते—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३३ ॥

आत्मपरानुग्रहार्थं स्वस्य–द्रव्यजातस्यान्नपानवस्त्रादेः पात्रेऽतिसर्गो दानम् ॥ किं च—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३४ ॥

विधिविशेषाद् द्रव्यविशेषात् दातृविशेषात्पात्रविशेषाच्च तस्य दानधर्मस्य विशेषो भवति, तद्विशेषाच्च फलविशेषः॥ तत्र विधिविशेषो नाम देशकालसंपच्छ्रद्धासत्कारक्रमाः कल्पनीयत्वमित्येवमादिः । द्रव्यविशेषोऽन्नादीनामेव सारजातिगुणोत्कर्ष-

योगः । दातृविशेषः प्रतिगृहीतर्यनसूया, त्यागेऽविषादः, अपरिभाविता, दित्सतो ददतो दत्तवतश्च प्रीतियोगः, कुशलाभिसंधिता, दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपधत्वमनिदानत्वमिति ॥ पात्रविशेषः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपःसंपन्नता इति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

उक्त आस्रवः, बन्धं वक्ष्यामः, तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते—

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥१॥

मिथ्यादर्शनं अविरतिः प्रमादः कषाया योगा इत्येते पञ्च बन्धहेतवो भवन्ति। तत्र सम्यग्दर्शनाद्विपरीतं मिथ्यादर्शनम्, तद् द्विविधम्—अभिगृहीतमनभिगृहीतं च, तत्राभ्युपेत्यासम्यग्दर्शनपरिग्रहोऽभिगृहीतमज्ञानिकादीनां त्रयाणां त्रिषष्टानां कुवादिशतानाम्, शेपमनभिगृहीतम्। यथोक्ताया विरतेर्विपरीता अविरतिः। प्रमादाः स्मृत्यनवस्थानं कुशलेष्वनादरो योगदुष्प्रणिधानं चैष प्रमादः। कषाया मोहनीये वक्ष्यन्ते। योगस्त्रिविधः पूर्वोक्तः। एषां मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सति नियतमुत्तरेषां भावः, उत्तरोत्तरभावे तु पूर्वेषामनियम इति ॥

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ॥ २॥

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्ते, कर्मयोग्यानिति अष्टविधे पुद्गलग्रहणे कर्मशरीरग्रहणयोग्यानित्यर्थः, नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यते ॥

स बन्धः ॥ ३ ॥

स एष कर्मशरीरपुद्गलग्रहणकृतो बन्धो भवति॥ स पुनश्चतुर्विधः—

प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ४ ॥

प्रकृतिबन्धः स्थितिबन्धः अनुभावबन्धः प्रदेशबन्ध इति ॥ तत्र

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायु-

ष्कनामगोत्रान्तरायाः ॥ ५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यात्प्रकृतिबन्धमाह, सोऽष्टविधः, तद्यथा--ज्ञानावरणं दर्शनावरणं वेदनीयं मोहनीयं आयुष्कं नाम गोत्रं अन्तरायमिति॥ किंचान्यत्—

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा

यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

स एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपि पुनरेकशः पञ्चभेदः नवभेदः द्विभेदः अष्टाविंशतिभेदः चतुर्भेदः द्विचत्वारिंशद्भेदः द्विभेदः पञ्चभेद इति यथाक्रमं प्रत्येतव्यम् ,इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ तद्यथा—

मत्यादीनाम् ॥ ७ ॥

ज्ञानावरणं पञ्चविधं भवति, मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि पञ्च, विकल्पाश्चैकश इति ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-

प्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ॥ ८ ॥

चक्षुर्दर्शनावरणं अचक्षुर्दर्शनावरणं अवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरणं निद्रावेदनीयं निद्रानिद्रावेदनीयं प्रचलावेदनीयं प्रचलाप्रचलावेदनीयं स्त्यानगृद्धिवेदनीयमिति दर्शनावरणं नवभेदं भवति ॥

सदसद्वेद्ये ॥ ९ ॥

सद्वेद्यं असद्वेद्यं च वेदनीयं द्विभेदं भवति ।

दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रि-

द्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि

कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्या-

ख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमा-

नमायालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगु-
प्साश्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ १० ॥

त्रिद्विषोडशनवभेदा यथाक्रमम्, मोहनीयबन्धो द्विविधो- दर्शनमोहनीयाख्यश्चारित्रमोहनीयाख्यश्च, तत्र दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेदः, तद्यथा-मिथ्यात्ववेदनीयं सम्यक्त्ववेदनीयं सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयमिति, चारित्रमोहनीयाख्यो द्विभेदः--कषायवेदनीयं नोकषायवेदनीयं चेति, तत्र कषायवेदनीयाख्यः षोडशभेदः, तद्यथा-अनन्तानुबन्धी क्रोधो मानो माया लोभः,एवमप्रत्याख्यानकषायः प्रत्याख्यानावरणकषायः संज्वलनकषाय इत्येकशः क्रोधमानमायालोभाः षोडश भेदाः। नोकषायवेदनीयं नवभेदम्, तद्यथा-हास्यं रतिः अरतिः शोकः भयं जुगुप्सा पुरुषवेदः स्त्रीवेदः नपुंसकवेद इति नोकषायवेदनीयं नवप्रकारम्, तत्र पुरुषवेदादीनां तृणकाष्ठकरीषाग्नयो निदर्शनानि भवन्ति। इत्येवं मोहनीयमष्टाविंशतिभेदं भवति ॥ अनन्तानुबन्धी सम्यग्दर्शनोपघाती, तस्योदयाद्धि सम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते पूर्वोत्पन्नमपि च प्रतिपतति, अप्रत्याख्यानकषायोदयाद्विरतिर्न भवति, प्रत्याख्यानावरणकषायोदयाद्विरताविरतिर्भवत्युत्तमचारित्रलाभस्तु न भवति, संज्वलनकषायोदयाद्यथाख्यातचारित्रलाभो न भवति॥ क्रोधः कोपो रोषो द्वेषो भण्डनं भाम इत्यनर्थान्तरम्, तस्यास्य क्रोधस्य तीव्रमध्यविमध्यमन्दभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-पर्वतराजिसदृशः भूमिराजिसदृशः वालुकाराजिसदृशः उदकराजिसदृश इति, तत्र पर्वतराजिसदृशो नाम यथा प्रयोगविस्रसामिश्रकाणामन्यतमेन हेतुना पर्वतराजिरुत्पन्ना नैव कदाचिदपि संरोहति, एवमिष्टवियोजनानिष्टयोजनाभिलपितालाभादीनामन्यतमेन हेतुना यस्योत्पन्नः क्रोध आ मरणान्न व्ययं गच्छति जात्यन्तरानुबन्धी निरनुनयस्तीव्रानुशयोऽप्रत्यवमर्शश्च भवति स पर्वतराजिसदृशः, तादृशं क्रोधमनुमृता नरकेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति। भूमिराजिसदृशो नाम, यथा भूमेर्भास्कररश्मि-

जालात्तस्नेहाया वाय्वभिहताया राजिरुत्पन्ना वर्षापेक्षसंरोहा परमप्रकृष्टाष्टमासस्थितिर्भवति, एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधोऽनेकविधस्थानीयो दुरनुनयो भवति स भूमिराजिसदृशः, तादृशं क्रोधमनुमृतास्तिर्यग्योनावुपपत्तिं प्राप्नुवन्ति । वालुकाराजिसदृशो नाम यथा वालुकायां काष्ठशलाकाशर्करादीनामन्यतमेन हेतुना राजिरुत्पन्ना वाय्वीरणाद्यपेक्षसंरोहाऽर्वाग्मासस्य रोहति, एवं यथोक्तनिमित्तोत्पन्नो यस्य क्रोधोऽहोरात्रं पक्षं मासं चातुर्मास्यं संवत्सरं वाऽवतिष्ठते स वालुकाराजिसदृशो नाम क्रोधः, तादृशं क्रोधमनुमृता मनुष्येषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति। उदकराजिसदृशो नाम यथोदके दण्डशलाकाङ्गुल्यादीनामन्यतमेन हेतुना राजिरुत्पन्ना द्रवत्वादपामुत्पत्त्यनन्तरमेव संरोहति एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधो विदुषोऽप्रमत्तस्य प्रत्यवमर्शेनोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यपगच्छति स उदकराजिसदृशः, तादृशं क्रोधमनुमृता देवेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति, येषां त्वेष चतुर्विधोऽपि न भवति ते निर्वाणं प्राप्नुवन्ति ॥ मानः स्तम्भो गर्व उत्सेकोऽहंकारो दर्पो मदः स्मय इत्यनर्थान्तरम्, तस्यास्य मानस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा–शैलस्तम्भसदृशः अस्थिस्तम्भसदृशः दारुस्तम्भसदृशः लतास्तम्भसदृश इति, एषामुपसंहारो निगमनं च क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्यातम् ॥ माया प्रणिधिरुपधिर्निकृतिरावरणं वञ्चना दम्भः कूटमतिसन्धानमनार्जवमित्यनर्थान्तरम्, तस्या मायायास्तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा–वंशकुडङ्गसदृशी मेषविषाणसदृशी गोमूत्रिकासदृशी निर्लेखनसदृशीति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्याते ॥ लोभो रागो गार्ध्यमिच्छा मूर्च्छा स्नेहः कांक्षाऽभिष्वङ्ग इत्यनर्थान्तरम्, तस्यास्य लोभस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा–लाक्षारागसदृशः कर्दमरागसदृशः कुसुम्भरागसदृशः हरिद्रारागसदृश इति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्याते ॥ एषां क्रोधादीनां चतुर्णां कषायाणां प्रत्यनीकभूताः प्रतिघातहेत-

वो भवन्ति, तद्यथा—क्षमा क्रोधस्य मार्दवं मानस्य आर्जवं मायायाः संतोषो लोभस्येति ॥

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ ११ ॥

आयुष्कं चतुर्भेदं—नारकं तैर्यग्योनं मानुषं दैवमिति ।

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तस्थिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थकृत्त्वं च ॥ १२ ॥

गतिनाम जातिनाम शरीरनाम अङ्गोपाङ्गनाम निर्माणनाम बन्धननाम संघातनाम संस्थाननाम संहनननाम स्पर्शनाम रसनाम गन्धनाम वर्णनाम आनुपूर्वीनाम अगुरुलघुनाम उपघातनाम पराघातनाम आतपनाम उद्योतनाम उच्छ्वासनाम विहायोगति- नाम, प्रत्येकशरीरादीनां सेतराणां नामानि, तद्यथा—प्रत्येकशरीरनाम साधारणशरीरनाम त्रसनाम स्थावरनाम सुभगनाम दुर्भगनाम सुस्वरनाम दुःस्वरनाम शुभनाम अशुभनाम सूक्ष्मनाम बादरनाम पर्याप्तनाम अपर्याप्तनाम स्थिरनाम अस्थिरनाम आदेयनाम अनादेयनाम यशोनाम अयशोनाम तीर्थकरनाम इत्येतत् द्विचत्वारिंशद्विधं मूलभेदतो नामकर्म भवति, उत्तरनामानेकविधं, तद्यथा—गतिनाम चतुर्विधं—नरकगतिनाम तिर्यग्योनिगतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनाम । जातिनाम्नो मूलभेदाः पञ्च, तद्यथा—एकेन्द्रियजातिनाम द्वीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पञ्चेन्द्रियजातिनामेति ॥ एकेन्द्रियजातिनामानेकविधं, तद्यथा—पृथिवीकायिकजातिनाम अप्कायिकजातिनाम तेजःकायिकजातिनाम वायुकायिकजातिनाम वनस्पतिकायिकजातिनामेति । तत्र पृथिवीकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा—शुद्धपृथिवीशर्करावालुकोपलशिला—लवणायस्त्रपुताम्रसीसकरूप्यसुवर्णवज्रहरितालहिङ्गुलकमनःशिला

–सस्याकाञ्जनप्रवालकाभ्रपटकलाभ्रवालिकाजातिनामादि गोमेदक—रुचकाङ्क—स्फटिक–लोहिताक्ष—जलावभास—वैडूर्य–चन्द्रप्रभ–चन्द्रकान्त—सूर्यकान्त—जलकान्त—मसारगल्लाश्मगर्भ–सौगन्धिक—पुलकारिष्ठकाञ्जनमणिजातिनामादि च ॥ अप्कायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा–उपक्लेदावश्याय–नीहार—हिम–घनोदक–शुद्धोदकजातिनामादि । तेजःकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा—अङ्गार—ज्वालाऽलाता–र्चि–र्मुर्मुर—शुद्धाग्निजातिनामादि । वायुकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा–उत्कलिका—मण्डलिका–झञ्झका–घन–संवर्तकजातिनामादि । वनस्पतिकायिकजातिनामानेकविधं,तद्यथा–कन्द–मूल–स्कन्ध–त्वक्–काष्ठ–पत्र–प्रवाल–पुष्प–फल–गुल्म–गुच्छ–लता–वल्ली–तृण–पर्व–कायशेवाल–पनक–वलक–कुहनजातिनामादि । एवं द्वीन्द्रियजातिनामानेकविधम्, एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियजातिनामादीन्यपि ॥ शरीरनाम पञ्चविधम्, तद्यथा—औदारिकशरीरनाम वैक्रियशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम कार्मणशरीरनामेति । अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधं, तद्यथा—औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम वैक्रियशरीराङ्गोपाङ्गनाम आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, पुनरेकैकमनेकविधं, तद्यथा—अङ्गनाम तावत् शिरोनाम उरोनाम पृष्ठनाम वाहुनाम उदरनाम पादनाम, उपाङ्गनामानेकविधं, तद्यथा—स्पर्शननाम रसनानाम घ्राणनाम चक्षुर्नाम श्रोत्रनाम,तथा मस्तिष्ककपालकृकाटिकाशङ्खललाटतालुकपोलहनुचिवुकदशनौष्ठभ्रूनयनकर्णनासाद्युपाङ्गनामानि शिरसः, एवं सर्वेषामङ्गानामुपाङ्गानां नामानि। जातिलिङ्गाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माणनाम। सत्यां प्राप्तौ निर्मितानामपि शरीराणां वन्धकं वन्धननाम, अन्यथा हि वालुकापुरुषवदवद्धानि शरीराणि स्युरिति। वद्धानामपि च संघातविशेषजनकं प्रचयविशेषात् संघातनाम दारुमृत्पिण्डायःसंघातवत्, संस्थाननाम षड्विधं, तद्यथा–समचतुरस्रनाम न्यग्रोधपरिमण्डलनाम

सादिनाम कुब्जनाम वामननाम हुण्डनामेति। **संहनननाम** षड्विधं, तद्यथा—वज्रर्षभनाराचनाम अर्धवज्रर्षभनाराचनाम नाराचनाम अर्धनाराचनाम कीलिकानाम सृपाटिकानामेति। **स्पर्शनामाष्टविधं** कठिननामादि। **रसनामानेकविधं** तिक्तनामादि। **वर्णनामानेकविधं** कालकनामादि। **गन्धनामानेकविधं** सुरभिगन्धनामादि। गतावुत्पत्तुकामस्यान्तर्गतौ वर्तमानस्य तदभिमुखमानुपूर्व्या तत्प्रापणसमर्थमानुपूर्वीनामेति, निर्माणनिर्मितानां शरीराङ्गोपाङ्गानां विनिवेशक्रमनियामकमानुपूर्वीनामेत्यपरे। शरीराङ्गोपाङ्गोपघातकमुपघातनाम, स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वा। परत्रासप्रतिघातादिजनकं **पराघातनाम**। आतपसामर्थ्यजनकमातपनाम। प्रकाशसामर्थ्यजनकमुद्योतनाम। प्राणापानपुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमुच्छ्वासनाम। लब्धिशिक्षर्द्धिप्रत्ययस्याकाशगमनस्य जनकं **विहायोगतिनाम**। पृथक्शरीरनिर्वर्तकं **प्रत्येकशरीरनाम**, अनेकजीवसाधारणशरीरनिर्वर्तकं **साधारणशरीरनाम**, त्रसभावनिर्वर्तकं **त्रसनाम**, स्थावरभावनिर्वर्तकं **स्थावरनाम**, सौभाग्यनिर्वर्तकं **सुभगनाम**, दौर्भाग्यनिर्वर्तकं **दुर्भगनाम**, सौस्वर्यनिर्वर्तकं सुस्वरनाम, दौःस्वर्यनिर्वर्तकं दुःस्वरनाम, शुभभावशोभामाङ्गल्यनिर्वर्तकं शुभनाम, तद्विपरीतनिर्वर्तकमशुभनाम, सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम, बादरशरीरनिर्वर्तकं बादरनाम। पर्याप्तिः पञ्चविधा, तद्यथा—आहारपर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिः इन्द्रियपर्याप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः भाषापर्याप्तिरिति, पर्याप्तिः क्रियापरिसमाप्तिरात्मनः, शरीरेन्द्रियवाङ्मनःप्राणापानयोग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः, गृहीतस्य शरीरतया संस्थापनक्रियापरिसमाप्तिः शरीरपर्याप्तिः, संस्थापनं रचना घटनमित्यर्थः, त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यद्रव्यग्रह-

णनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्तिः, मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियासमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरित्येके, आसां युगपदारब्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वात् सूत्रदार्वादिकर्तनघटनवत्, यथासङ्ख्यं च निदर्शनानि गृहदलिकग्रहणस्तम्भस्थूणाद्वारप्रवेशनिर्गमस्थानशयनादिक्रियानिर्वर्तनानीति, पर्याप्तिनिर्वर्तकं पर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनाम तत्परिणामयोग्यदलिकद्रव्यमात्मना नोपात्तमित्यर्थः; स्थिरत्वनिर्वर्तकं स्थिरनाम, विपरीतमस्थिरनाम, आदेयभावनिर्वतकमादेयनाम, विपरीतमनादेयनाम, यशोनिर्वर्तकं यशोनाम, विपरीतमयशोनाम, तीर्थकरत्वनिर्वर्तकं तीर्थकरनाम, तांस्तान् भावान्नामयतीति नाम, एवं सोत्तरभेदो नामकर्मभेदोऽनेकविधः प्रत्येतव्यः ॥

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १३ ॥

उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च, तत्रोच्चैर्गोत्रं देशजातिकुलस्थानमानसत्कारैश्वर्याद्युत्कर्षनिर्वर्तकम्, विपरीतं नीचैर्गोत्रं चण्डालमुष्टिकव्याधमत्स्यबन्धदास्यादिनिर्वर्तकम् ॥

दानादीनाम् ॥ १४ ॥

अन्तरायः पञ्चविधः, तद्यथा—दानस्यान्तरायः लाभस्यान्तरायः भोगस्यान्तरायः उपभोगस्यान्तरायः वीर्यान्तराय इति ॥

उक्तः प्रकृतिबन्धः, स्थितिबन्धं वक्ष्यामः—

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १५ ॥

आदितस्तिसृणां कर्मप्रकृतीनां—ज्ञानावरणदर्शनावरणवेद्यानां अन्तरायप्रकृतेश्च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १६ ॥

मोहनीयकर्मप्रकृतेः सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः॥

नामगोत्रयोर्विंशतिः ॥ १७ ॥

नामगोत्रप्रकृत्योर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥

आयुष्कप्रकृतेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि परा स्थितिः ॥

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥

वेदनीयप्रकृतेरपरा द्वादश मुहूर्ताः स्थितिरिति ॥

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ २० ॥

नामगोत्रप्रकृत्योरष्टौ मुहूर्ता अपरा स्थितिर्भवति ॥

शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ २१ ॥

वेदनीयनामगोत्रप्रकृतिभ्यः शेषाणां ज्ञानावरणदर्शनावरण-मोहनीयायुष्कान्तरायप्रकृतीनामपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भवति ॥ उक्तः स्थितिबन्धः, अनुभावबन्धं वक्ष्यामः—

विपाकोऽनुभावः ॥ २२ ॥

सर्वासां प्रकृतीनां फलं विपाकोदयोऽनुभावो भवति, विविधः पाको विपाकः, स तथा चान्यथा चेत्यर्थः । जीवः कर्मविपाकमनुभवन् कर्मप्रत्ययमेवानाभोगवीर्यपूर्वकं कर्मसंक्रमं करोति उत्तरप्रकृतिषु सर्वासु मूलप्रकृत्यभिन्नासु, न तु मूलप्रकृतिषु संक्रमो विद्यते, बन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वात्, उत्तरप्रकृतिषु च दर्शनचारित्रमोहनीययोः सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयस्य आयुष्कस्य च जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव संक्रमो न विद्यते । अपवर्तनं तु सर्वासां प्रकृतीनां विद्यते, तदायुष्केण व्याख्यातम् ॥

स यथा नाम ॥ २३ ॥

सोऽनुभावो गतिनामादीनां यथा नाम तथा विपच्यते ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥

ततश्च—अनुभावात्कर्मनिर्जरा भवतीति, निर्जरा क्षयो वेदनेत्यर्थः, अत्र चशब्दो हेत्वन्तरमपेक्षते, तपसा निर्जरा चेति वक्ष्यते ॥ उक्तोऽनुभावबन्धः, प्रदेशबन्धं वक्ष्यामः—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २५ ॥

नामप्रत्ययाः पुद्गला बध्यन्ते, नाम प्रत्यय एषां ते इमे नामप्रत्ययाः, नामनिमित्ता नामहेतुका नामकारणा इत्यर्थः, सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च बध्यन्ते, योगविशेषात् कायवाङ्मनःकर्मयोगविशेषाच्च बध्यन्ते, सूक्ष्मा बध्यन्ते, न बादराः, एकक्षेत्रावगाढा बध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, स्थिताश्च बध्यन्ते, न गतिसमापन्नाः, सर्वात्मप्रदेशेषु—सर्वप्रकृतिपुद्गलाः सर्वात्मप्रदेशेषु बध्यन्ते, एकैको ह्यात्मप्रदेशोऽनन्तैः कर्मप्रदेशैर्बद्धः, अनन्तानन्तप्रदेशाः कर्मग्रहणयोग्याः पुद्गला बध्यन्ते, न सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशाः, कुतः?, अग्रहणयोग्यत्वात्प्रदेशानामिति, एष प्रदेशबन्धो भवति ॥ सर्वं चैतदष्टविधं कर्म पुण्यं पापं च, तत्र—

सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २६ ॥

सद्वेद्यं भूतव्रत्यनुकम्पादिहेतुकम् सम्यक्त्ववेदनीयं केवलिश्रुतादीनां वर्णवादादिहेतुकम् हास्यवेदनीयं रतिवेदनीयं पुरुषवेदनीयं शुभमायुष्कं—मानुषं दैवं च, शुभनाम गतिनामादीनां, शुभं गोत्रं, उच्चैर्गोत्रमित्यर्थः, इत्येतदष्टविधं कर्म पुण्यम्, अतोऽन्यत् पापम् ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ॥

उक्तो बन्धः, संवरं वक्ष्यामः

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

यथोक्तस्य काययोगादेर्द्विचत्वारिंशद्विधस्यास्रवस्य निरोधः संवरः ।

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

स एष संवर एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपायैर्भवति ॥ किंचान्यत्—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो द्वादशविधं वक्ष्यते, तेन संवरो भवति निर्जरा च ॥

अत्राह—उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः संवरो भवतीति, तत्र के गुप्त्यादय इति?, अत्रोच्यते

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

सम्यगिति विधानतो ज्ञात्वाऽभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकं त्रिविधस्य योगस्य निग्रहो गुप्तिः, कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति. तत्र शयनासनादाननिक्षेपस्थानचंक्रमणेषु कायचेष्टानियमः कायगुप्तिः, याचनपृच्छनपृष्टव्याकरणेषु वाङ्नियमो मौनमेव वा वाग्गुप्तिः, सावद्यसंकल्पनिरोधः कुशलसंकल्पः कुशलाकुशलसंकल्पनिरोधः एव वा मनोगुप्तिरिति ॥

ईर्याभाषैषणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति पञ्च समितयः। तत्रावश्यकायैव संयमार्थं सर्वतो युगमात्रनिरीक्षणायुक्तस्य शनैर्न्यस्तपदा गतिरीर्यासमितिः, हितमितासंदिग्धानवद्यार्थनियतभाषणं भाषासमितिः, धर्मसाधनानामाश्रयस्य चोद्गमोत्पादनैषणादोषवर्जनमेषणासमितिः, रजोहरणपात्रचीवरादीनां पीठफलकादीनां चावश्यकार्थं निरीक्ष्य प्रमृज्य चादाननिक्षेपौ आदाननिक्षेपणासमितिः, स्थण्डिले स्थावरजङ्गमजन्तुवर्जिते निरीक्ष्य प्रमृज्य च मूत्रपुरीषादीनामुत्सर्ग उत्सर्गसमितिरिति ॥

उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

इत्येष दशविधोऽनगारधर्मः उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति, तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्वं क्रोधनिग्रह इत्यनर्थान्तरम्, तत्कथं क्षमितव्यमिति चेदुच्यते, क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावा-

भावश्चिन्तनात् परः प्रयुक्तश्च क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचिन्तनाद् अभावचिन्तनाद्वा क्षमितव्यं, भावचिन्तनात् तावद् विद्यन्ते मय्येते दोषाः, किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीति क्षमितव्यम्, अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यं, नैते विद्यन्ते मयि दोषा यानज्ञानादसौ ब्रवीतीति क्षमितव्यं, किंचान्यत्-क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमितव्यम्, क्रुद्धस्य हि विद्वेषासादनस्मृतिभ्रंशव्रतलोपादयो दोषा भवन्तीति, किंचान्यत्-बालस्वभावचिन्तनाच्च परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रंशानामुत्तरोत्तररक्षार्थं, बाल इति मूढमाह, परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्यमेव, एवंस्वभावा हि बाला भवन्ति, दिष्ट्या च मां परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षमिति, लाभ एव मन्तव्य इति, प्रत्यक्षमप्याक्रोशति बाले क्षमितव्यं, विद्यत एवैतद् बालेषु, दिष्ट्या च मां प्रत्यक्षमाक्रोशति, न ताडयति, एतदप्यस्ति बालेष्विति लाभ एव मन्तव्यः, ताडयत्यपि बाले क्षमितव्यम्, एवंस्वभावा हि बाला भवन्ति, दिष्ट्या च मां ताडयति,

न प्राणैर्वियोजयतीति, एतदपि विद्यते बालेष्विति, प्राणैर्वियोजयत्यपि बाले क्षमितव्यं, दिष्ट्या च मां प्राणैर्वियोजयति, न धर्माद् भ्रंशयतीति क्षमितव्यम्, एतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मन्तव्यः। किंचान्यत्-स्वकृतकर्मफलाभ्यागमाच्च, स्वकृतकर्मफलाभ्यागमोऽयं मम, निमित्तमात्रं पर इति क्षमितव्यं, किंचान्यत्- क्षमागुणांश्चानायासादीननुस्मृत्य क्षमितव्यमेवेति क्षमाधर्मः १ ॥ नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ मार्दवलक्षणं, मृदुभावः मृदुकर्म च मार्दवं, मदनिग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः, तत्र मानस्येमान्यष्टौ स्थानानि भवन्ति, तद्यथा-जातिः कुलं रूपमैश्वर्यं विज्ञानं श्रुतं लाभो वीर्यमिति, एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीव्राहंकारोपहतमतिरिहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादेषां मदस्थानानां निग्रहो मार्दवं धर्म इति २॥ भावविशुद्धिरविसंवादनं चार्जवलक्षणम्, ऋजुभावः ऋजुकर्म

वाऽऽर्जवं, भावदोषवर्जनमित्यर्थः, भावदोषयुक्तो ह्युपधिनिकृति-
संप्रयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति उपदिश्यमा-
नमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादार्जवं धर्म इति ३ ॥
अलोभः शौचलक्षणं, शुचिभावः शुचिकर्म वा शौचं, भाववि-
शुद्धिः निष्कल्मषता धर्मसाधनामात्रास्वप्यनभिष्वङ्ग इत्यर्थः, अशु-
चिर्हि भावकल्मषसंयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनो-
ति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्माच्छौचं धर्म इति
४ ॥ सत्यर्थे भवं वचः सत्यं, सद्भ्यो वा हितं सत्यं, तद् अननृ-
तमपरुषमपिशुनमनसभ्यमचपलमनाविलमविरलमसंभ्रान्तं मधुर-
मभिजातमसंदिग्धं स्फुटमौदार्ययुक्तमग्राम्यपदार्थाभिव्याहारमसी-
भरमरागद्वेषयुक्तं सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्घ्यमर्थिजनभावग्रहण-
समर्थमात्मपरानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनवद्यमर्हच्छास-
नप्रशस्तं यतं मितं याचनं प्रच्छनं प्रश्नव्याकरणमिति सत्यं धर्मः
५ ॥ योगनिग्रहः संयमः, स सप्तदशविधः, तद्यथा—पृथिवीका-
यिकसंयमः अप्कायिकसंयमः तेजःकायिकसंयमः वायुकायिक-
संयमः वनस्पतिकायिकसंयमः द्वीन्द्रियसंयमः त्रीन्द्रियसंयमः
चतुरिन्द्रियसंयमः पञ्चेन्द्रियसंयमः प्रेक्ष्यसंयमः उपेक्ष्यसंयमः
अपहृत्यसंयमः प्रमृज्यसंयमः कायसंयमः वाक्संयमः मनःसंयमः
उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः६॥ तपो द्विविधं,तत्परस्ताद्वक्ष्यते,
प्रकीर्णकं चेदमनेकविधम्, तद्यथा—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे
द्वे, कनकरत्नमुक्तावल्यस्तिस्रः,सिंहविक्रीडिते द्वे, सप्तसप्तमिकाद्याः
प्रतिमाश्चतस्रः, भद्रोत्तरमाचाम्लवर्धमानं सर्वतोभद्रमित्येवमादि,
तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिकाद्याः, आ सप्तमासिक्याः सप्त,
सप्तरात्रिक्याः तिस्रः आहोरात्रिकी रात्रिकी चेति ७ ॥ बाह्या-
भ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः ८॥
शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिंचन्यम् ९॥ व्रतपरिपालनाय
ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम् अस्वा-
तन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशस्थायित्वमित्यर्थः,पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः

-प्रव्राजको दिगाचार्यः श्रुतोद्देष्टा श्रुतसमुद्देष्टा आम्नायार्थवाचक इति, तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति-अब्रह्मविरतिव्रतभावना यथोक्ता इष्टस्पर्शरसरूपगन्धशब्दविभूषानभिनन्दित्वं चेति १०॥

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्रवसंवर-निर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

एता द्वादशानुप्रेक्षाः, तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीरशय्याऽऽसनवस्त्रादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः तेष्वभिष्वङ्गो न भवति, मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा १॥ यथा निराश्रये जनविरहिते वनस्थलीपृष्ठे बलवता क्षुत्परिगतेनाऽऽमिषैषिणा सिंहेनाभ्याहतस्य मृगशिशोः शरणं न विद्यते एवं जन्मजरामरणव्याधिप्रियविप्रयोगाप्रियसंप्रयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्भाग्यदौर्मनस्यमरणादिसमुत्थेन दुःखेनाभ्याहतस्य जन्तोः संसारे शरणं न विद्यत इति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतो नित्यमशरणोऽस्मीति नित्योद्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति, अर्हच्छासनोक्त एव विधौ घटते, तद्धि परं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा २॥ अनादौ संसारे नरकतिर्यग्योनिमनुष्यामरभवग्रहणेषु चक्रवत्परिवर्तमानस्य जन्तोः सर्व एव जन्तवः स्वजनाः परजना वा, न हि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते, माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति, भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति, भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति, दुहिता भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति, तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति, भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति, पौत्रो भूत्वा पिता भ्राता पुत्रश्च भवति, पुत्रो भूत्वा पिता भ्राता पौत्रश्च भवति, भर्ता भूत्वा दासो भवति, दासो भूत्वा भर्ता भवति, शत्रुर्भूत्वा मित्रं भवति, मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति, पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुंसकं च, स्त्री भूत्वा पुमान्नपुंसकं च भवति, नपुंसकं भूत्वा स्त्री

पुमांश्च भवति, एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेषु रागद्वेषमोहाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविषयतृष्णैरन्योऽन्यभक्षणाभिघातवधबन्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते, अहो द्वन्द्वारामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति, निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय घटत इति संसारानुप्रेक्षा ३ ॥ एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते, एक एवाहं जाये, एक एव म्रिये, न मे कश्चित्स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यांशहारी वा भवति, एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति, परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः, ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव यतत इत्येकत्वानुप्रेक्षा ४ ॥ शरीरव्यतिरेकेणात्मानमनुचिन्तयेत्, अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, ऐन्द्रियकं शरीरमतीन्द्रियोऽहम्, अनित्यं शरीरं नित्योऽहम्, अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहम्, आद्यन्तवच्छरीरमनाद्यन्तोऽहम्, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि संसारे परिभ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरप्रतिबन्धो न भवतीति, अन्यश्च शरीरान्नित्योऽहमिति निःश्रेयसे संघटत इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा ५॥ अशुचि खल्विदं शरीरमिति चिन्तयेत्, तत्कथमशुचीति चेद् आद्युत्तरकारणाशुचित्वाद् अशुचिभाजनत्वाद् अशुच्युद्भवत्वाद् अशुभपरिणामपाकानुबन्धाद् अशक्यप्रतीकारत्वाच्चेति, तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वात् तावत् शरीरस्याद्यं कारणं शुक्रं शोणितं च, तदुभयमत्यन्ताशुचीति, उत्तरमाहारपरिणामादि, तद्यथा—कवलाहारो हि ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतोऽत्यन्ताशुचिर्भवति, ततः पित्ताशयं प्राप्य पच्यमानोऽम्लीकृतोऽशुचिरेव भवति, पक्वो वाय्वाशयं प्राप्य वायुना विभज्यते—पृथक्खलः पृथग्रसः, खलात् मूत्रपुरीषादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, रसाच्छोणितं परिणमति, शोणितान्मांसं मांसान्मेदः मेदसोऽस्थीनि अस्थिभ्यो मज्जाः मज्जाभ्यः

शुक्रमिति, सर्वं चैतत् श्लेष्मादि शुक्रान्तमशुचि भवति, तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वादशुचि शरीरमिति। किंचान्यत्-अशुचिभाजनत्वात् अशुचीनां खल्वपि भाजनं शरीरं, कर्णनासाक्षिदन्तमलस्वेदश्लेष्मपित्तमूत्रपुरीषादीनामवस्करभूतं तस्मादशुचीति। किंचान्यत्-अशुच्युद्भवत्वात्, एषामेव कर्णमलादीनामुद्भवः, शरीरत एत उद्भवन्तीति, अशुचौ च गर्भे संभवतीति अशुचि शरीरम्। किंचान्यत्-अशुभपरिणामपाकानुबन्धात्, आर्तवे बिन्दोराधानात्प्रभृति खल्वपि शरीरं कललार्बुदपेशीघनव्यूहसंपूर्णगर्भकौमारयौवनस्थविरभावजनकेनाशुभपरिणामपाकेनानुबद्धं दुर्गन्धि पूतिस्वभावं दुरन्तं तस्मादशुचि। किंचान्यत्-अशक्यप्रतीकारत्वात् .अशक्यप्रतीकारं खल्वपि शरीरस्याशुचित्वम्, उद्वर्तनरूक्षणस्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासयुक्तिमाल्यादिभिरप्यस्य न शक्यमशुचित्वमपनेतुं अशुच्यात्मकत्वात् शुच्युपघातकत्वाच्चेति, तस्मादशुचि शरीरमिति, एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवति, निर्विण्णश्च शरीरप्रहाणाय घटत इति अशुचित्वानुप्रेक्षा ६॥ आस्रवान् इहामुत्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान् अकुशलागमकुशलनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवद्यतश्चिन्तयेत्, तद्यथा-स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविद्याबलसंपन्नोऽप्याकाशगोऽष्टाङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यः सत्यकिर्निधनमाजगाम, तथा प्रभूतयवसोदकप्रमाथावगाहादिगुणसंपन्नवनविचारिणश्च मदोत्कटा बलवन्तोऽपि हस्तिनो हस्तिबन्धकीषु स्पर्शनेन्द्रियसक्तचित्ता ग्रहणमुपगच्छन्ति, ततो बन्धवधदमनवाहनाङ्कुशपार्ष्णिप्रतोदाभिघातादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति, नित्यमेव स्वयूथस्य स्वच्छन्दप्रचारसुखस्य वनवासस्यानुस्मरन्ति, तथा मैथुनसुखप्रसङ्गाद् आहितगर्भाऽश्वतरी प्रसवकाले प्रसवितुमशक्नुवती तीव्रदुःखाभिहताऽवशा मरणमभ्युपैति, एवं सर्व एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र च विनिपातमृच्छन्तीति। तथा जिह्वेन्द्रियप्रसक्ता मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगोढवायसवत् हैमनघृतकुम्भप्रविष्टमूषिकवत् गोष्ठप्र-

सक्तहृदवासिकूर्मवत् मांसपेसीलुब्धश्येनवत् बडिशामिषगृद्धमत्स्यवच्चेति। तथा घ्राणेन्द्रियप्रसक्ता औषधिगन्धलुब्धपन्नगवत् पललगन्धानुसारिमूषिकवच्चेति। तथा चक्षुरिन्द्रियप्रसक्ताः स्त्रीदर्शनप्रसङ्गाद् अर्जुनकचौरवत् दीपालोकलोलपतङ्गवद्विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्। तथा श्रोत्रेन्द्रियप्रसक्तास्तित्तिरकपोतकपिञ्जलवत् गीतसंगीतध्वनिलोभिमृगवद्विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्, एवं हि चिन्तयन्नास्रवनिरोधाय घटत इति आस्रवानुपेक्षा ७॥ संवरांश्च महाव्रतादीन् गुप्त्यादिपरिपालनाद्गुणतश्चिन्तयेत्, सर्वे ह्येते यथोक्तास्रवदोषाः संवृतात्मनो न भवन्तीति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति संवरानुप्रेक्षा ८॥ निर्जरा वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम्, स द्विविधः—अबुद्धिपूर्वः कुशलमूलश्च, तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाको योऽबुद्धिपूर्वकः तमवद्यतोऽनुचिन्तयेदकुशलानुबन्ध इति, तपःपरीषहजयकृतः कुशलमूलः, तं गुणतोऽनुचिन्तयेत्, शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति, एवमनुचिन्तयन् कर्मनिर्जरणायैव घटत इति निर्जरानुप्रेक्षा ९॥ पञ्चास्तिकायात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलययुक्तं लोकं चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति लोकानुप्रेक्षा १०॥ अनादौ संसारे नरकादिषु तेषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परिवर्तमानस्य जन्तोर्विविधदुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायोदयाभिभूतस्य सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीत्यनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ११॥ सम्यग्दर्शनद्वारः पञ्चमहाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपदिष्टतत्त्वो गुप्त्यादिविशुद्धव्यवस्थानः संसारनिर्वाहको निःश्रेयसप्रापको भगवता परमर्षिणा अर्हता अहो स्वाख्यातो धर्म इत्येवमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य धर्मस्वाख्यातत्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने च व्यवस्थानं भवतीति धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनानुप्रेक्षा १२॥ उक्ता अनुप्रेक्षाः,

परीषहान्वक्ष्यामः ॥

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥

सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गादच्यवनार्थं कर्मनिर्जरार्थं च परिषोढव्याः परीषहा इति ॥ तद्यथा—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याऽऽक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुत्परीषहः पिपासा शीतं उष्णं दंशमशकं नाग्न्यं अरतिः स्त्रीपरीषहः चर्यापरीषहः निषद्या शय्या आक्रोशः वधः याचनं अलाभः रोगः तृणस्पर्शः मलं सत्कारपुरस्कारः प्रज्ञाऽज्ञाने अदर्शनपरीषह इत्येते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्तं प्रयोजनमभिसंधाय रागद्वेषौ निहत्य परीषहाः परिषोढव्या भवन्ति, पञ्चानामेव कर्मप्रकृतीनामुदयादेते परीषहाः प्रादुर्भवन्ति, तद्यथा—ज्ञानावरणवेदनीयदर्शनचारित्रमोहनीयान्तरायाणामिति ॥

सूक्ष्मसंपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

सूक्ष्मसंपरायसंयते छद्मस्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परीषहा भवन्ति, क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याप्रज्ञाज्ञानालाभशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलानि ॥

एकादश जिने ॥ ११ ॥

एकादश परीषहाः संभवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः, तद्यथा—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाः ॥

बादरसंपराये सर्वे ॥ १२ ॥

बादरसंपरायसंयते सर्वे—द्वाविंशतिरपि परीषहाः संभवन्ति ॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणोदये प्रज्ञाऽज्ञानपरीषहौ भवतः ।

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ यथासङ्ख्यं, दर्शनमोहोदयेऽदर्शनपरीषहः लाभान्तरायोदयेऽलाभपरीषहः ॥

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याऽऽक्रोशयाचना-
सत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

चारित्रमोहोदये एते नाग्न्यादयः सप्त परीषहा भवन्ति ॥

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

वेदनीयोदये शेषा एकादश परीषहा भवन्ति ये जिने संभवन्तीत्युक्तम्, कुतः शेषाः?, एभ्यः प्रज्ञाऽज्ञानादर्शनालाभनाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥

एकादयो भाज्या युगपदैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

एषां द्वाविंशतेः परीषहाणामेकादयो भजनीया युगपदेकस्मिन् जीवे आ एकोनविंशतेः, अत्र शीतोष्णपरीषहौ युगपन्न भवतः, अत्यन्तविरोधित्वात्, तथा चर्याशय्यानिषद्यापरीषहाणामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः॥

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपराययथाख्यातानि चारित्रम् ॥ १८ ॥

सामायिकसंयमः छेदोपस्थाप्यसंयमः परिहारविशुद्धिसंयमः सूक्ष्मसंपरायसंयमः यथाख्यातसंयम इति पञ्चविधं चारित्रम्। तत् पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्याऽऽसनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

अनशनं अवमौदर्यं वृत्तिपरिसङ्ख्यानं रसपरित्यागः विविक्तशय्यासनता कायक्लेश इत्येतत्षड्विधं बाह्यं तपः, सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्यतः प्रभृति सम्यगित्यनुवर्तते, संयमरक्षणार्थं कर्मनिर्जरार्थं च चतुर्थषष्ठाष्टमादि सम्यगनशनं तपः॥ अवमौदर्यम्, अवममित्यूननाम, अवममुदरमस्य अवमोदरः अवमोदरस्य भावः अवमौदर्यम्, उत्कृष्टावकृष्टौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेन त्रिविधमवमौदर्यं भवति, तद्यथा—अल्पाहारावमौदर्यमुपार्धावमौदर्यं प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति, कवलपरिसङ्ख्यानं च प्राग्द्वात्रिंशद्भ्यः कवलेभ्यः। वृत्तिपरिसङ्ख्यानमनेकविधम्,

९अ
चा
बा

तद्यथा–उत्क्षिप्तान्तप्रान्तचर्यादीनां सक्तुकुल्माषौदनादीनां चान्यतममभिगृह्यावशेषस्य प्रत्याख्यानम्। रसपरित्यागोऽनेकविधः, तद्यथा-मद्यमांसमधुनवनीतादीनां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्च। विविक्तशय्यासनता नाम एकान्तेऽनाबाधेऽसंसक्ते स्त्रीपशुपण्डकविवर्जिते शून्यागारदेवकुलसभापर्वतगुहादीनामन्यतमस्मिन् समाध्यर्थं संलीनता। कायक्लेशोऽनेकविधः, तद्यथा–स्थानवीरासनोत्कटुकासनैकपार्श्वदण्डायतशयनातापनाप्रावृतादीनि सम्यक् प्रयुक्तानि बाह्यं तपः, अस्मात् षड्विधादपि बाह्यात्तपसः सङ्गत्यागशरीरलाघवेन्द्रियविजयसंयमरक्षणकर्मनिर्जरा भवन्ति।

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्याना-
न्युत्तरम् ॥ २० ॥

सूत्रक्रमप्रामाण्यादुत्तरमित्यभ्यन्तरमाह, प्रायश्चित्तं विनयो वैयावृत्त्यं स्वाध्यायो व्युत्सर्गो ध्यानमित्येतत्षड्विधमभ्यन्तरं तपः॥

नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥२१॥

तदभ्यन्तरं तपः नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं भवति यथाक्रमं प्राग् ध्यानात्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ तद्यथा—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेद-
परिहारोपस्थापनानि ॥ २२ ॥

प्रायश्चित्तं नवभेदम्, तद्यथा–आलोचनं प्रतिक्रमणं आलोचनप्रतिक्रमणे विवेकः व्युत्सर्गः तपः छेदः परिहारः उपस्थापनमिति॥ आलोचनं प्रकटनं प्रकाशनमाख्यानं प्रादुष्करणमित्यनर्थान्तरं१, प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतसंप्रयुक्तः प्रत्यवमर्शः प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गकरणं च २, एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे ३, विवेको विवेचनं विशोधनं प्रत्युपेक्षणमित्यनर्थान्तरम्, स एष संसक्तान्नपानोपकरणादिषु भवति४, व्युत्सर्गः प्रतिस्थापनमित्यनर्थान्तरम्, एषोऽप्यनेषणीयान्नपानोपकरणादिष्वशङ्कनीयविवेकेषु च भवति ५, तपो बाह्यमनशनादि प्रकीर्णं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादि ६, छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यनर्थान्तरम्, स प्रव्रज्यादिवसपक्षमाससं-

वत्सराणामन्यतमेषां भवति, परिहारो मासिकादिः८, उपस्थापनं पुनर्दीक्षणं पुनश्चरणं पुनर्व्रतारोपणमित्यर्थान्तरम् ९, तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं देशं कालं शक्तिं संहननं संयमविराधनां च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथार्हं दीयते च आचर्यते च, चिती संज्ञानविशुद्ध्योर्धातुः, तस्य चित्तमिति भवति निष्ठान्तमौणादिकं च ॥ एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रैस्तपोविशेषैर्जनिताप्रमादः व्यतिक्रमं प्रायश्चेतयति चेतयंश्च न पुनराचरतीति ततः प्रायश्चित्तम्, अपराधो वा प्रायस्तेन विशुध्यतीति, अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनयश्चतुर्भेदः, तद्यथा—ज्ञानविनयः दर्शनविनयः चारित्रविनयः उपचारविनयः, तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधः मतिज्ञानादिः, दर्शनविनयः एकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः, चारित्रविनयः पञ्चविधः सामायिकविनयादिः, औपचारिकविनयोऽनेकविधः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रादिगुणाधिकेष्वभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनानुगमादिः, विनीयते तेन तस्मिन् वा विनयः ॥

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानगणकुलसङ्घसाधुसमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यं दशविधं, तद्यथा—आचार्यवैयावृत्त्यं उपाध्यायवैयावृत्त्यं तपस्विवैयावृत्त्यं शैक्षकवैयावृत्त्यं ग्लानवैयावृत्त्यं कुलवैयावृत्त्यं गणवैयावृत्त्यं सङ्घवैयावृत्त्यं साधुवैयावृत्त्यं समनोज्ञवैयावृत्त्यमिति, व्यावृत्तभावो वैयावृत्त्यं व्यावृत्तकर्म च, तत्राचार्यः पूर्वोक्तः पञ्चविधः, आचारगोचरविनयं स्वाध्यायं वा आचार्यादनु तस्मादुपाधीयत इत्युपाध्यायः, सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सङ्ग्रहादीन् वाऽस्योपाध्येतीत्युपाध्यायः, द्विसङ्ग्रहो निर्ग्रन्थ आचार्योपाध्यायसङ्ग्रहः, त्रिसङ्ग्रहा निर्ग्रन्थी आचार्योपाध्यायप्रवर्तिनीसङ्ग्रहा, प्रवर्तिनी दिगाचार्येण व्याख्याता, हिताय प्रवर्तते प्रवर्तयति चेति प्रवर्तिनी । विकृष्टोग्रतपोयुक्तस्तपस्वी, अचिरप्रव्रजितः शिक्षयि-

तव्यः शिक्षः शिक्षामर्हतीति शैक्षो वा, ग्लानः प्रतीतः,गणः स्थविरसन्ततिसंस्थितिः, कुलमाचार्यसन्ततिसंस्थितिः, सङ्घश्चतुर्विधः श्रमणादिः, साधवः संयताः, संभोगयुक्ताः समनोज्ञाः, एषामन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्मसाधनैरुपग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तरविषमदुर्गोपसर्गेष्वभ्युपपत्तिरित्येतदादि वैयावृत्त्यम् ॥

वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

स्वाध्यायः पञ्चविधः, तद्यथा—वाचना प्रच्छनं अनुप्रेक्षा आम्नायः धर्मोपदेश इति, तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम्, प्रच्छनं ग्रन्थार्थयोः, अनुप्रेक्षा ग्रन्थार्थयोरेव मनसाऽभ्यासः, आम्नायो घोषविशुद्धं परिवर्तनं गुणनं, रूपादानमित्यर्थः, अर्थोपदेशो व्याख्यानमनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ।

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्गो द्विविधः—बाह्योऽभ्यतरश्च, तत्र बाह्यो द्वादशरूपकस्योपधेः, अभ्यन्तरः शरीरस्य कषायाणां चेति ॥

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ २७ ॥

उत्तमसंहननं वज्रर्षभमर्धवज्रर्षभं नाराचं च, तद्युक्तस्यैकाग्रचिन्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥

आमूहूर्तात् ॥ २८ ॥

तद् ध्यानमामुहूर्ताद्भवति, परतो न भवति, दुर्ध्यानत्वात् ॥

आर्तरौद्रधर्मशुक्लानि ॥ २९ ॥

तच्चतुर्विधं भवति, तद्यथा—आर्तं रौद्रं धर्मं शुक्लमिति ॥ तेषां

परे मोक्षहेतू ॥ ३० ॥

तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्मशुक्ले मोक्षहेतू भवतः, पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति॥ अत्राह—किमेषां लक्षणमिति?,अत्रोच्यते

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३१ ॥

अमनोज्ञानां विषयाणां संप्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृ-

तिसमन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते ॥ किंचान्यत्—

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनायाश्चामनोज्ञायाः संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तमिति ॥ किंचान्यत्—

विपरीतं मनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥

मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्संप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ किंचान्यत्—

निदानं च ॥ ३४ ॥

कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति ॥

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३५ ॥

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवति ॥ तदेतदार्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवति ॥

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३६ ॥

हिंसार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसंरक्षणार्थं च स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानं, तदविरतदेशविरतयोरेव भवति ॥

आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ॥ ३७ ॥

आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय संस्थानविचयाय च स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानम्, तदप्रमत्तसंयतस्य भवति ॥ किंचान्यत्—

उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ॥ ३८ ॥

उपशान्तकषायस्य क्षीणकषायस्य च धर्मं ध्यानं भवति ॥

शुक्ले चाद्ये ॥ ३९ ॥

शुक्ले चाद्ये ध्याने—पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के चोपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः, आद्ये शुक्ले ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के पूर्वविदो भवतः ॥

परे केवलिनः ॥ ४० ॥

परे द्वे शुक्लध्याने केवलिन एव भवतः, न छद्मस्थस्य॥ अत्राह–उक्तं भवता–'पूर्वे शुक्ले ध्याने, परे शुक्ले ध्याने' इति, तत् कानि तानीति ?, अत्रोच्यते—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवृत्तीनि ॥ ४१ ॥

पृथक्त्ववितर्कं एकत्ववितर्कं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवृत्तीति चतुर्विधं शुक्लध्यानम् ॥

तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् ॥ ४२ ॥

तदेतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययोगस्यायोगस्य च यथासङ्ख्यं भवति, तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववितर्कम् एकान्यतमयोगानामेकत्ववितर्कं काययोगानां सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति अयोगानां व्युपरतक्रियमनिवृत्तीति ॥

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ४३ ॥

एकद्रव्याश्रये सवितर्के पूर्वे ध्याने–प्रथमद्वितीये ॥ तत्र सविचारं प्रथमम्—

अविचारं द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

अविचारं सवितर्कं द्वितीयं ध्यानं भवति॥ अत्राह–वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥

यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति ॥

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४६ ॥

अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिर्विचार इति ॥ एतदभ्यन्तरं तपः संवरत्वादभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्जरणफलत्वात्कर्मनिर्जरकम्,अभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकत्वात्पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च निर्वाणप्रापकमिति॥ अत्राह–उक्तं भवता–'परीषहजयात्तपसोऽनुभावतश्च कर्मनिर्जरा भवती'ति, तत्किं सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जरा आहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्ष-

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः

पकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४७ ॥

सम्यग्दृष्टिः श्रावकः विरतः अनन्तानुबन्धिवियोजकः दर्शनमोहक्षपकः मोहोपशमकः उपशान्तमोहः मोहक्षपकः क्षीणमोहः जिन इत्येते दश क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति, तद्यथा—सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरः श्रावकाद्विरतः विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इति, एवं शेषाः ॥

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४८ ॥

पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति, तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्निर्ग्रन्थपुलाकाः, नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषानुवर्तिन ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिवाराश्छेदशबलयुक्ता निर्ग्रन्था बकुशाः, कुशीला द्विविधाः—प्रतिसेवनाकुशीलाः कपायकुशीलाश्च, तत्र प्रतिसेवनाकुशीलाः—नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियतेन्द्रियाः कथंचित्किंचिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः, येषां तु संयतानां सतां कथंचित्संज्वलनकषाया उदीर्यन्ते ते कषायकुशीलाः, ये वीतरागच्छद्मस्था ईर्यापथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्थाः, ईर्या योगः पन्थाः संयमः योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः, सयोगाः शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः स्नातका इति ॥

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४९ ॥

एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा एभिः संयमादिभिरनुयोगविकल्पैः साध्या भवन्ति, तद्यथा—संयमः, कः कस्मिन् संयमे भवतीति ?, उच्यते, पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः—परिसंयमयोः-सामायिके छेदोपस्थाप्ये च, कपायकुशीलो द्वयोः—परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च, निर्ग्रन्थस्नातकावेकस्मिन् यथाख्यातसंयमे । श्रुतम्, पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्ना-

क्षरदशपूर्वधराः, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थौ चतुर्दशपूर्वधरौ, जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु, बकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः, श्रुतापगतः केवली स्नातक इति । प्रतिसेवना, पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिषष्ठानां पराभियोगाद्बलात्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति, मैथुनमित्येके, बकुशो द्विविधः—उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्च, तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपकरणकांक्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति, शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु कांचिद्विराधनां प्रतिसेवते, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥ तीर्थम्, सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति, एके त्वाचार्या मन्यन्ते—पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे नित्यं भवन्ति, शेषास्तीर्थे वा अतीर्थे वा ॥ लिङ्गम्, लिङ्गम् द्विविधं—द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च, भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥ लेश्याः, पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवन्ति, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः षडपि, कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिस्र उत्तराः, सूक्ष्मसंपरायस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला भवति, अयोगः शैलेशीप्रतिपन्नोऽलेश्यो भवति ॥ उपपातः, पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणाच्युतकल्पयोः, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु देवेषु सर्वार्थसिद्धे, सर्वेषामपि जघन्या पल्योपमपृथक्त्वस्थितिषु सौधर्मे, स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥ स्थानम्, असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति, तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोः, तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, कषायकुशीलस्त्वसङ्ख्येयानि स्थानान्येकाकी गच्छति, ततः कषायकुशील-

प्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसङ्ख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते, ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते, ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते, सोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमेकमेव स्थानं गत्वा निर्ग्रन्थस्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीति, एषां संयमलब्धिरनन्तानन्तगुणा भवतीति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे

नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ॥

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

मोहनीये क्षीणे ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यते, आसां चतसृणां कर्मप्रकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति, तत्क्षयादुत्पद्यत इति हेतौ पञ्चमीनिर्देशः, मोहक्षयादिति पृथक्करणं क्रमप्रसिद्ध्यर्थं यथा गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते, ततोऽन्तर्मुहूर्तं छद्मस्थवीतरागो भवति, ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति, ततः केवलमुत्पद्यते ॥ अत्राह—उक्तं मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति, अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ?, अत्रोच्यते—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः, तेषामपि तदावर-

णीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति, सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः, 'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्, तन्निसर्गादधिगमाद्वे' त्युक्तम्, एवं संवरसंवृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मण उपचयो न भवति, पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः, ततः सर्वद्रव्यपर्यायविषयं परमैश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति, ततः प्रतनुशुभचतुष्कर्मावशेष आयुःकर्मसंस्कारवशाद्विहरति ॥ ततोऽस्य

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ ३ ॥

कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति, पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणि, पश्चाद्वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयो भवति, तत्क्षयसमकालमेवौदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य जन्मनः प्रहाणं, हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावः, एषा अवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते ॥ किंचान्यत्—

औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकानां भावानां भव्यत्वस्य चाभावान्मोक्षो भवति, अन्यत्र केवलसम्यक्त्वकेवलज्ञानकेवलदर्शनसिद्धत्वेभ्यः, एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु मुक्तस्यापि भवन्ति ॥

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदनन्तरमिति, कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरमौपशमिकाद्यभावानन्तरं चेत्यर्थः, मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात्, कर्मक्षये देहवियोगसिध्यमानगतिलोकान्तप्राप्तयोऽस्य युगपदेकसमयेन भवन्ति, तद्यथा—प्रयोगपरिणामादिसमुत्थस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यारम्भविनाशा युगपदेकसमयेन भवन्ति तद्वत् ॥ अत्राह—प्रहीणकर्मणो निरास्रवस्य कथं गतिर्भवतीति ?, अत्रोच्यते

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ ६ ॥

पूर्वप्रयोगात्, यथा हस्तदण्डचक्रसंयोगात्पुरुषप्रयत्नतश्चा-
विद्धं कुलालचक्रमुपरतेष्वपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेषु पूर्व-
प्रयोगाद् भ्रमत्येवासंस्कारपरिक्षयात्, एवं यः पूर्वमस्य कर्मणा प्र-
योगो जनितः स क्षीणे अपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति, तत्कृता गतिः।
किंचान्यत्–असङ्गत्वात्, पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्व-
मुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्, तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौ-
रवधर्माणो जीवाः, एष स्वभावः, अतोऽन्यासङ्गादिजनिता गति-
र्भवति, यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेना-
धस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाय्वग्नीनां गतयो दृष्टाः तथा
सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति, संसा-
रिणस्तु कर्मसङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च। किंचान्यत्–बन्धच्छे-
दात्, यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्ड-
बीजानां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात्सिध्यमानगतिः। किं-
चान्यत्–तथागतिपरिणामाच्च, ऊर्ध्वगौरवात्पूर्वप्रयोगादि-

भ्यश्च हेतुभ्यः तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानग-
तिर्भवति, ऊर्ध्वमेव भवति, नाधस्तिर्यग्वा, गौरवप्रयोगपरिणामा-
ऽऽसङ्गयोगाभावात्, तद्यथा–गुणवद्भूमिभागारोपितमृतुकालजातं
बीजोद्भेदादङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलकालेष्वविमानितसेकदौर्हृदादि-
पोषणकर्मपरिणतं कालच्छिन्नं शुष्कमलाब्वप्सु न निमज्जति,
तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेपैर्घनैर्बहुभिरालिप्तं घनमृत्तिकालेपवेष्टनज-
निता गन्तुकगौरवमप्सु प्रक्षिप्तं तज्जलप्रतिष्ठं भवति, यदा त्वस्या-
द्भिः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा मृत्तिकालेपसङ्ग-
विनिर्मुक्तं मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं गच्छति आसलिलोर्ध्वतलात्, एव-
मूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीवोऽप्यष्टकर्ममृत्तिकालेपवेष्टितःतत्सङ्गात् सं-
सारमहार्णवे भवसलिले निमग्नो भवासक्तोऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति,
सम्यग्दर्शनादिसलिलक्लेदात् प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेप ऊर्ध्वगौ-
रवादूर्ध्वमेव गच्छत्या लोकान्तात्॥ स्यादेतत्–लोकान्तादप्यूर्ध्वं
मुक्तस्य गतिः किमर्थं न भवतीति?, अत्रोच्यते, धर्मास्तिकाया-

भावात्, धर्मास्तिकायो हि जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहेणोपकुरुते, स तत्र नास्ति,तस्माद्गत्युपग्रहकारणाभावात् परतो गतिर्न भवति अप्सु अलाबुवत्, नाधो न तिर्यगित्युक्तम्, तत्रैवानुश्रेणिगतिर्लोकान्तेऽवतिष्ठते मुक्तो निष्क्रिय इति ॥

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनाऽन्तरसङ्ख्याऽल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ७ ॥

क्षेत्रं कालः गतिः लिङ्गं तीर्थं चारित्रं प्रत्येकबुद्धबोधितः ज्ञानं अवगाहना अन्तरं सङ्ख्या अल्पबहुत्वमित्येतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य भवन्ति, एभिः सिद्धः साध्योऽनुगम्यश्चिन्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम्, तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः, तत्कृतोऽनुयोगविशेषः, तद्यथा–क्षेत्रम्, कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयं प्रति सिद्धिक्षेत्रे सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः सिध्यति, संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिध्यति, तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च संह्रियन्ते, श्रमण्यपगतवेदः परिहारविशुद्धिसंयतः पुलाकोऽप्रमत्तश्चतुर्दशपूर्वी आहारकशरीरीति न संह्रियन्ते, ऋजुसूत्रनयः शब्दादयश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः, शेषा नया उभयभावं प्रज्ञापयन्तीति ॥ कालः, अत्रापि नयद्वयम्, कस्मिन् काले सिध्यतीति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मतः संहरणतश्च, जन्मतोऽवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां च जातः सिध्यति, एवं तावदविशेषतः, विशेषतोऽप्यवसर्पिण्यां सुषमदुष्षमायां सङ्ख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति, दुष्षमसुषमायां सर्वस्यां सिध्यति, दुष्षमसुषमायां जातो दुष्षमायां सिध्यति, न तु दुष्षमायां जातः सिध्यति, अन्यत्र नैव सिध्यति, संहरणं प्रति सर्वकालेष्ववसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां च सिध्यति ॥ गतिः, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगत्यां सिध्यति,शेषास्तु नया द्विविधाः–अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एका-

न्तरपश्चात्कृतगतिकश्च, अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां सिध्यति, एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्याविशेपेण सर्वगतिभ्यः सिध्यति ॥ लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकानि, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यावेदः सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य परम्परपश्चात्कृतगतिकस्य च त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति ॥ तीर्थम्, सन्ति तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे१ नोतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे२ अतीर्थकरसिद्धाःतीर्थकरतीर्थे,एवं तीर्थकरीतीर्थे सिद्धा अपि ॥ लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते, द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यालिङ्गः सिध्यति,पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति स्वलिङ्गे सिध्यति, द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं—स्वलिङ्गमन्यलिङ्गं गृहिलिङ्गमिति, तत्प्रति भाज्यं, सर्वस्तु भावलिङ्गं प्राप्तः सिध्यति ॥ चारित्रम्, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोऽचारित्री सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च, अनन्तरपश्चात्कृतिकस्य यथाख्यातसंयतः सिध्यति; परम्परपश्चात्कृतिकस्य व्यञ्जितेऽव्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते त्रिचारित्रपश्चात्कृतश्चतुश्चारित्रपश्चात्कृतः पञ्चचारित्रपश्चात्कृतश्च, व्यञ्जिते सामायिकसूक्ष्मसांपरायिकयथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्परायययथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः ॥ प्रत्येकबुद्धबोधितः, अस्य व्याख्याविकल्पश्चतुर्विधः, तद्यथा—अस्ति स्वयंबुद्धसिद्धः, स द्विविधः—अर्हंश्च तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धसिद्धश्च, बुद्धबोधितसिद्धाः त्रिचतुर्थौ विकल्पः, परबोधकसिद्धाः स्वेष्टकारिसिद्धाः॥ ज्ञानम्, अत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य केवली सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च, अव्यञ्जिते च व्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति,

त्रिभिश्चतुर्भिरिति, व्यञ्जिते द्वाभ्यां मतिश्रुताभ्याम्, त्रिभिर्मतिश्रुतावधिभिर्मतिश्रुतमनःपर्यायैर्वा,चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्यायैरिति ॥ अवगाहना, कः कस्यां शरीरावगाहनायां वर्तमानः सिध्यति ?, अवगाहना द्विविधा–उत्कृष्टा जघन्या च, उत्कृष्टा पञ्च धनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि, जघन्या सप्त रत्नयोऽङ्गुलपृथक्त्वेन हीनाः, एतासु शरीरावगाहनासु सिध्यति पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु एतास्वेव यथास्वं त्रिभागहीनासु सिध्यति ॥ अन्तरम्, सिध्यमानानां किमन्तरम् ?, अनन्तरं च सिध्यन्ति सान्तरं च सिध्यन्ति, तत्रानन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेनाष्टौ समयान्, सान्तरं जघन्येनैकं समयं उत्कृष्टेन षण्मासा इति ॥ सङ्ख्या, कत्येकसमये सिध्यन्ति, जघन्येनैक उत्कृष्टेनाष्टशतम् ॥ अल्पबहुत्वम्, एषां क्षेत्रादीनामेकादशानामनुयोगद्वाराणामल्पबहुत्वं वाच्यं, तद्यथा–क्षेत्रसिद्धानां जन्मतः संहरणतश्च, कर्मभूमिसिद्धाश्चाकर्मभूमिसिद्धाश्च, सर्वस्तोकाः संहरणसिद्धाः, जन्मतोऽसंख्येयगुणाः, संहरणं द्विविधम्–परकृतं स्वयंकृतं च, परकृतं देवकर्मणा चारणविद्याधरैश्च, स्वयंकृतं चारणविद्याधराणामेव, एषां च क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकत्रयं, तत्र सर्वस्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः, एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोदसिद्धाः संख्येयगुणा जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणा धातकीखण्डसिद्धाः संख्येयगुणाः पुष्करार्धसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ काल इति त्रिविधो विभागो भवति–अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति, अत्र सिद्धानां (व्यञ्जितानां) व्यञ्जिताव्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगमः कर्तव्यः, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धा अवसर्पिणीसिद्धा विशेषाधिकाः अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणा इति. प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीय-

साकाले सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥ गतिः, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, परम्परपश्चात्कृतगतिकस्यानन्तरा गतिश्चिन्त्यते, तद्यथा– सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः नारकेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः देवेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ लिङ्गम्, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः स्त्रीलिङ्गसिद्धाः संख्येयगुणाः पुंल्लिङ्गसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ तीर्थम्, सर्वस्तोकाः तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे, नोतीर्थकरसिद्धाः संख्येयगुणा इति, तीर्थकरतीर्थसिद्धा नपुंसकाः संख्येयगुणाः, तीर्थकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, तीर्थकरतीर्थसिद्धा पुमांसः संख्येयगुणा इति ॥ चारित्रम्, अत्रापि नयौ द्वौ–प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोअचारित्री सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्रसिद्धाः चतुश्चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः, व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रसिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः सामायिकपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्परायथाख्यातसिद्धाः संख्येयगुणाः सामायिकपरिहारविशुद्धि(छेदोपस्थाप्य)सूक्ष्मसम्परायथाख्यातसिद्धाः संख्येयगुणाः सामायिकसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः। प्रत्येकबुद्धबोधितः, सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः, बुद्धबोधितसिद्धाः नपुंसकाः संख्येयगुणाः, बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, बुद्धबोधितसिद्धाः पुमांसः

संख्येयगुणा इति । ज्ञानम्, कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति?, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः चतुर्ज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः त्रिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः, एवं तावदव्यञ्जिते, व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मतिश्रुतज्ञानसिद्धाः मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः (मतिश्रुतमनः पर्यवसिद्धाः संख्येयगुणाः) मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ अवगाहना, सर्वस्तोका जघन्यावगाहनासिद्धाः उत्कृष्टावगाहनासिद्धास्ततोऽसंख्येयगुणाः यवमध्यसिद्धा असंख्येयगुणाः यवमध्योपरिसिद्धा असंख्येयगुणाः यवमध्याधस्तात् सिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषाधिकाः॥ अन्तरम्, सर्वस्तोका अष्टसमयानन्तरसिद्धाः सप्तसमयानन्तरसिद्धाः षट्समयानन्तरसिद्धा इत्येवं यावद्द्विसमयानन्तरसिद्धा इति सङ्ख्येयगुणाः, एवं तावदनन्तरेषु, सान्तरेष्वपि सर्वस्तोकाः षण्मासान्तरसिद्धाः एकसमयान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः यवमध्यान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः अधस्ताद्यवमध्यान्तरसिद्धा असंख्येयगुणाः उपरियवमध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः सर्वे विशेषाधिकाः॥ सङ्ख्या, सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः विपरीतक्रमात् सप्तोत्तरशतसिद्धादयो यावत्पञ्चाशत् इत्यनन्तगुणाः, एकोनपञ्चाशदादयो यावत्पञ्चविंशतिरित्यसङ्ख्येयगुणाः, चतुर्विंशत्यादयो यावदेक इति सङ्ख्येयगुणाः, विपरीतहानिर्यथा सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धा असङ्ख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

एवं निसर्गाधिगमयोरन्यतरजं तत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं शङ्काद्यतिचारवियुक्तं प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पाऽऽस्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्य सम्यग्दर्शनोपलम्भाद्विशुद्धं च ज्ञानमधिगम्य निक्षेपप्रमाणनयनिर्देशसत्सङ्ख्यादिभिरभ्युपायैर्जीवादीनां तत्त्वानां पारिणामिकौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकाणां भावानां स्वतत्त्वं विदित्वाऽऽदिमत्पारिणामिकौदयिकानां च

भावानामुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलयतत्त्वज्ञो विरक्तो निस्तृष्णस्त्रिगुप्तः पञ्चसमितो दशलक्षणधर्मानुष्ठानात् फलदर्शनाच्च निर्वाणप्राप्तियतनयाऽभिवर्धितश्रद्धासंवेगो भावनाभिर्भावितात्मा अनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मा अनभिष्वङ्गः संवृतत्वान्निरास्रवत्वाद्विरक्तत्वान्निस्तृष्णत्वाच्च व्यपगताभिनवकर्मोपचयः परीषहजयाद्बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानादनुभावतश्च सम्यग्दृष्टिविरतादीनां च जिनपर्यन्तानां परिणामाध्यवसायविशुद्धिस्थानान्तराणामसंख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितं कर्म निर्जरयन् सामायिकादीनां च सूक्ष्मसम्परायान्तानां संयमविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलम्भात् पुलाकादीनां च निर्ग्रन्थानां संयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानोऽत्यन्तप्रहीणार्तरौद्रध्यानो धर्मध्यानविजयादवाप्तसमाधिबलः शुक्लध्यानयोश्च पृथक्त्वैकत्ववितर्कयोरन्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधानृद्धिविशेषान् प्राप्नोति, तद्यथा—आमर्शौषधित्वं विप्रुडौषधित्वं सर्वौषधित्वं शापानुग्रहसामर्थ्यजननीमभिव्याहारसिद्धिमीशित्वं वशित्वमवधिज्ञानं शरीरविकरणाङ्गप्राप्तितामणिमानं लघिमानं महिमानमणुत्वम्, अणिमा बिसच्छिद्रमपि प्रविश्यासीत, लघुत्वं नाम लघिमा वायोरपि लघुतरः स्यात्, महत्त्वं महिमा मेरोरपि महत्तरं शरीरं विकुर्वीत, प्राप्तिर्भूमिष्ठोऽप्यङ्गुल्यग्रेण मेरुशिखरभास्करादीनपि स्पृशेत्, प्राकाम्यमप्सु भूमाविव गच्छेत् भूमावप्स्विव निमज्जेदुन्मज्जेच्च, जङ्घाचारणत्वं येनाग्निशिखाधूमनीहारावश्यायमेघवारिधारामर्कटतन्तुज्योतिष्करश्मिवायूनामन्यतममप्युपादाय वियति गच्छेत्, वियद्गतिचारणत्वं येन वियति भूमाविव गच्छेत् शकुनिवच्च प्रडीनावडीनगमनानि कुर्यात्, अप्रतिघातित्वं पर्वतमध्येन वियतीव गच्छेत्, अन्तर्धानमदृश्यो भवेत्, कामरूपित्वं नानाश्रयानेकरूपधारणं युगपदपि कुर्यात्, तेजोनिसर्गसामर्थ्यमित्येतदादि इति। इन्द्रियेषु मतिज्ञानविशुद्धिविशेषाद्दूरात् स्पर्शनास्वादनघ्राणदर्शनश्रवणानि विषयाणां कुर्यात्, संभिन्नज्ञानत्वं युगपदनेकविषयपरिज्ञानमित्येतदादि।

इति सप्तमोऽध्यायः

इत्यष्टमोऽध्यायः

इति नवमोऽध्यायः

इति दशमोऽध्यायः

॥

इति तृतीयोऽध्यायः

इति चतुर्थोऽध्यायः

इति पञ्चमोऽध्यायः

इति षष्ठोऽध्यायः

भाष्यानुक्रमः

इति प्रथमोऽध्यायः

इति द्वितीयोऽध्यायः

मानसं कोष्ठबुद्धित्वं बीजबुद्धित्वं पदप्रकरणोद्देशाध्यायप्राभृतवस्तुपूर्वाङ्गानुसारित्वमृजुमतित्वं विपुलमतित्वं परचित्तज्ञानमभिलषितार्थप्राप्तिमनिष्टानवाप्तीत्येतदादि। वाचिकं क्षीरास्रवित्वं मध्वास्रवित्वं वादित्वं सर्वरुतज्ञत्वं सर्वसत्त्वावबोधनमित्येतदादि, तथा विद्याधरत्वमाशीविषत्वं भिन्नाभिन्नाक्षरचतुर्दशपूर्वधरत्वमिति। ततोऽस्य निस्तृष्णत्वात् तेष्वनभिष्वक्तस्य मोहक्षपकपरिणामावस्थस्याष्टाविंशतिविधं मोहनीयं निरवशेषतः प्रहीयते, ततश्छद्मस्थवीतरागत्वं प्राप्तस्यान्तर्मुहूर्तेन ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणि युगपदशेषतः प्रहीयन्ते, ततः संसारबीजबन्धननिर्मुक्तः फलबन्धनमोक्षापेक्षो यथाख्यातसंयतो जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी शुद्धो बुद्धः कृतकृत्यः स्नातको भवति, ततो वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयात् फलबन्धननिर्मुक्तो निर्दग्धपूर्वोपात्तेन्धनो निरुपादान इवाग्निः पूर्वोपात्तभववियोगाद्धेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः संसारसुखमतीत्याऽऽत्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं निरतिशयं नित्यं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥

एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्विरक्तस्यात्मनो भृशम्। निरास्रवत्वाच्छि-
न्नायां,नवायां कर्मसन्ततौ ॥१॥ पूर्वार्जितं क्षपयतो,यथोक्तैः क्षय-
हेतुभिः। संसारबीजं कात्स्न्र्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥२॥ ततोऽ-
न्तरायज्ञानघ्नदर्शनघ्नान्यनन्तरम्। प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि
कर्माण्यशेषतः ॥३॥ गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति।
तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥४॥ ततः क्षीणचतु-
ष्कर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम्। बीजबन्धननिर्मुक्तः,स्नातकः पर-
मेश्वरः ॥५॥ शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः। सर्वज्ञः
सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥६॥ कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, नि-
र्वाणमधिगच्छति। यथा दग्धेन्धनो वह्निर्निरुपादानसन्ततिः॥७॥
दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ॥८॥ तदनन्तरमेवोर्ध्व-
मालोकान्तात् स गच्छति। पूर्वप्रयोगासङ्गत्वबन्धच्छेदोर्ध्वगौरवैः
॥९॥ कुलालचक्रे दोलायामिषौ चापि यथेष्यते। पूर्वप्रयोगात् क-

मेह,तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥१०॥ मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टाऽ-
प्स्वलाबुनः । कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता॥११॥
एरण्डयन्त्रपेडासु, बन्धच्छेदाद्यथा गतिः । कर्मबन्धनविच्छेदात्,
सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥१२॥ ऊर्ध्वगौरवधर्माणो, जीवा इति जिनो-
त्तमैः । अधोगौरवधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥१३॥ यथाऽ-
धस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टवाय्वग्निवीतयः । स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तथो-
र्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥१४॥ अतस्तु गतिवैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।
कर्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥१५॥ अधस्तिर्यगथो-
र्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा, भवति क्षीण-
कर्मणाम् ॥१६॥ द्रव्यस्य कर्मणो यद्वदुत्पत्त्यारम्भवीतयः । समं
तथैव सिद्धस्य, गतिमोक्षभवक्षयाः ॥१७॥ उत्पत्तिश्च विनाशश्च,
प्रकाशतमसोरिह । युगपद्भवतो यद्वत्, तथा निर्वाणकर्मणोः॥१८॥
तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमभास्वरा । प्राग्भारा नाम वसुधा,
लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता॥१९॥ नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनि-
भा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धाः, लोकान्ते समवस्थिताः॥२०॥
तादात्म्यादुपयुक्तास्ते, केवलज्ञानदर्शनैः । सम्यक्त्वसिद्धतावस्था,
हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥२१॥ ततोऽप्यूर्ध्वं गतिस्तेषां, कस्मान्ना-
स्तीति चेन्मतिः। धर्मास्तिकायस्याभावात्, स हि हेतुर्गतेः परः॥२२॥
संसारविषयातीतं, मुक्तानामव्ययं सुखम् । अव्याबाधमिति प्रोक्तं,
परमं परमर्षिभिः ॥२३॥ स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः।
कथं भवति मुक्तस्य, सुख ? मित्यत्र मे शृणु ॥२४॥ लोके चतुर्ष्वि-
हार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते । विषये वेदनाऽभावे, विपाके मोक्ष एव
च ॥२५॥ सुखो वह्निः सुखो वायुर्विषयेष्विह कथ्यते । दुःखा-
भावे च पुरुषः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥२६॥ पुण्यकर्मविपाकाच्च,
सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् । कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम्
॥२७॥सुखप्रसुप्तवत् केचिदिच्छन्ति परिनिर्वृतिम् । तदयुक्तं क्रिया-
वत्त्वात्, सुखानुशयतस्तथा ॥२८॥ श्रमक्लमदव्याधिमदनेभ्यश्च
सम्भवात् । मोहोत्पत्तेर्विपाकाच्च, दर्शनघ्नस्य कर्मणः ॥२९॥ लोके

तत्सदृशो ह्यर्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते। उपगीयेत तद्येन, तस्मान्निरुपमं सुखम् ॥३०॥ लिङ्गप्रसिद्धेः प्रामाण्यादनुमानोपमानयोः। अत्यन्तं चाप्रसिद्धं तद्, यत्तेनानुपमं स्मृतम्॥३१॥प्रत्यक्षं तद्भगवतामर्हतां तैश्च भाषितम्। गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञैर्न छद्मस्थपरीक्षया ॥३२॥ इति ॥ यस्त्विदानीं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसंपन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानः कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिः कर्मणां चातिगुरुत्वादकृतार्थ एवोपरमति स सौधर्मादीनां सर्वार्थसिद्धान्तानां कल्पविमानविशेषाणामन्यतमस्मिन् देवतयोपपद्यते, तत्र सुकृतकर्मफलमनुभूय स्थितिक्षयात् प्रच्युतो देशजातिकुलशीलविद्याविनयविभवविषयविस्तरविभूतियुक्तेषु मनुष्येषु प्रत्यायातिमवाप्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धबोधिमवाप्नोति, अनेन सुखपरम्परायुक्तेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण परं त्रिर्जनित्वा सिध्यतीति ॥ वाचकमुख्यस्य शिवश्रियः प्रकाशयशसः प्रशिष्येण। शिष्येण घोषनन्दिक्षमणस्यैकादशाङ्गविदः ॥१॥ वाचनया च महावाचकक्षमणमुण्डपादशिष्यस्य। शिष्येण वाचकाचार्यमूलनाम्नः प्रथितकीर्तेः ॥२॥ न्यग्रोधिकाप्रसूतेन विहरता पुरवरे कुसुमनाम्नि। कौभीषणिना स्वातितनयेन वात्सीसुतेनार्घ्यम् ॥३॥ अर्हद्वचनं सम्यग्गुरुक्रमेणागतं समुपधार्य। दुःखार्तं च दुरागमविहतमतिं लोकमवलोक्य ॥४॥ इदमुच्चैर्नागरवाचकेन सत्त्वानुकम्पया दृब्धम्। तत्त्वार्थाधिगमाख्यं स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥५॥ यस्तत्त्वाधिगमाख्यं ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम्। सोऽव्याबाधसुखाख्यं प्राप्स्यत्यचिरेण परमार्थम् ॥६॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे

दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

इतिश्रीउमास्वातिवाचकविरचितं स्वोपज्ञं
भाष्यं समाप्तम्